

**O
K·N
O**

do

**kláštornej
medicíny**

kultúrno-historická príloha
katalógu ORA ET ARS SKALKA 2014

Obsah (Okno do kláštornej medicíny)

- 1 Igor Zmeták
Úvodom..... str. 5
- 2 Jana Uhlířová
**Cypriánov herbár ako okno k poznaniu
liečiteľstva v Červenom kláštore**..... str. 6
- 3 Justina Maslowiec
Kláštorná medicína poľských benediktínov..... str. 16
- 4 Ján Kubica
Kláštory a spôsoby liečenia..... str. 22
- 5 Igor Zmeták
**Od Izidora Sevillského k Paracelsovi
– exkurz do stredovekej vedy a alchýmie**..... str. 26
- 6 Cyril Měsíc
Mattioliho herbáře..... str. 32
- 7 Eszter Kovács
Jezuitské lékařské tisky..... str. 36
- 8 Katarína Devánová
Jozef Ľudovít Holuby a ľudové liečiteľstvo..... str. 40
- 9 Peter Martinák
**O histórii a blahodarných účinkoch tekutého
chleba**..... str. 44
- 10 Mária Vdovičíková
**Opátstvo St. Gallen – minulosť a súčasnosť
lokality UNESCO**..... str. 50

...

Úvodom

Kultúrno-historická sekcia sympózia ORA ET ARS SKALKKA 2014 nesie názov **Okno do kláštornej medicíny**. Naším cieľom bolo nielen zamerať pozornosť na zaujímavú tému o spôsoboch a formách liečby v stredovekých a novovekých kláštoroch, ale priblížiť aj okolnosti, ktoré s témou úzko súvisia, ako sú liečivé rastliny, dobové farmaceutické prostriedky, či zdravá výživa.

Kolektív odborných autorov, v rámci vymedzeného priestoru tejto publikácie, spracoval vybrané témy z histórie i súčasných trendov v kláštornej medicíne, ako aj tradícií zberu a využitia liečivých rastlín v ľudovom liečiteľstve. Oba okruhy boli vždy úzko previazané a navzájom sa ovplyvňovali. Do dejín farmácie patrí jednoznačne aj destilácia a výroba alkoholu, ktorú sa európski lekárnici a alchymisti učili od svojich arabských kolegov. Trend nemiernej konzumácie destilátov sa začal až v 18. storočí, dovtedy to bola medicínska záležitosť. K zdravej výžive a hygiene v rámci kláštorného života, i mimo neho, patrila aj kultúra výroby kvalitného a zdravého piva, ktoré bolo často obohatené aj o bylinné prísady. V časoch, keď neprevarená voda z riek bývala zdrojom mnohých nákaz, nahrádzalo pivo základnú tekutinu.

K liečivým rastlinám patria neodmysliteľne aj herbáře – od 16. storočia je populárny Mattioliho, na ktorý sa odvolávajú mnohí súčasní alternatívni liečitelia, ale málokto pozná jeho pôvodné vydania. Jednou z nosných tém kultúrno-historickej sekcie sympózia bude podrobné predstavenie herbára fráttra Cypriána z Červeného kláštora, i osoby mnícha Cypriána, ktorý je jednou z najvýznamnejších historických postáv kláštorného liečiteľstva na Slovensku. Lietajúcemu mníchovi Cypriánovi bol nedávno venovaný film, na sympóziu Ora et ars bude prvý raz širšej verejnosti predstavený skutočný Cyprián, a detailne jeho herbár.

Nielen mníšske rády, ale aj rehole zamerané prioritne na duchovnú činnosť, venovali pozornosť liečeniu a medicíne. Jezuiti súvisia so Skalkou, ako aj s touto činnosťou. Vo viacerých príspevkoch sa spomína švajčiarske benediktínske opátstvo St. Gallen, ktoré udávalo trendy kultúrneho vývoja kláštorného života niekoľko storočí. Preto sme mu venovali aj samostatný priestor. Cieľom kultúrno-historickej sekcie sympózia je otvárať diskusiu na vyššie uvedené témy, a za celý kolektív autorov vopred ďakujem za podnety a príspevky.

Zostavovateľ

Jana Uhlířová

Cypriánov herbár ako okno k poznaniu liečiteľstva v Červenom kláštore

Úvod

Brata Cypriána z Červeného kláštora síce preslávili najmä rôzne legendy súvisiace s jeho domnelými pokusmi lietat', ale najrukopnejším dokladom mníchovho plodného života je unikátny herbár.

Termín herbár (lat. *herbarium*) je odvodený od latinského slova *herba*, čiže rastlina, bylina. Pôvodne sa takto označovala bohato ilustrovaná kniha o liečivých rastlinách. Najstarším známym herbárom tohto typu je dielo antického učenca a lekára gréckeho pôvodu Pedania Dioskorida z Anazarbos (*Pedanius Dioscorides*, tiež *Dioscurides*, pravdepodobne *40 – †90 po Kr.), ktorého originál sa síce nezachoval, ale jeho kópia nazývaná Viedenský Dioskurides (známa aj ako *Codex Aniciae Julianae*), vyhotovená ako dar pre západorímsku princeznú Aniciu Julianu najneskôr v roku 515 v Konštantinopole, je v súčasnosti uložená v Rakúskej národnej knižnici vo Viedni. Dioskoridovo dielo sa považuje za základ poznatkov o využití liečivých účinkov rastlín v medicíne.¹

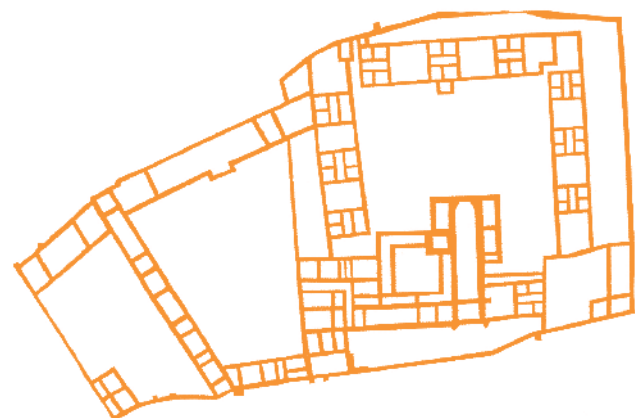
Oveľa mladší, ale mimoriadne významný (aj z pohľadu hodnotenia Cypriánovho herbára), je herbár renesančného lekára a botanika talianskeho pôvodu Petra Ondreja Mattioliho (*Pietro Andrea Mattioli*, tiež *Matthioli* alebo *Mathioli*, *1501 – †1578), ktorý vznikol pôvodne ako komentár k Dioskoridovmu spisu *De Materia Medica* pod názvom *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis*. V ďalších rokoch vyšiel Mattioliho herbár v mnohých vydaniach a rôznych jazykových mutáciách, a to nielen počas jeho života, ale aj po jeho smrti. Mattioli svoje dielo stále rozširoval, do každého nasledujúceho vydania pridával ďalšie rastliny, ktoré

Obr. 1 Pustovňa Červený kláštor leží na pravom brehu Dunajca pod skalným masívom Troch korún.

nielenže neboli opísané v Dioskoridovi, ale boli často nové i z hľadiska poznania ich využitia v liečiteľstve².

V prvej polovici 16. storočia začali vznikať herbáre, vytvorené ako kolekcie lisovaním preparovaných a vysušených rastlín³. Spočiatku boli háčky papiera s nalepenými herbárovými položkami viazané knižnou väzbou, pričom na jednej strane sa nachádzali obvykle viaceré rastlinné druhy. Vyskytovali sa aj herbáre s ornamentálnou výzdobou, alebo s dokresleným prostredím, v ktorom sa rastlina pôvodne v prírode nachádzala. Prvé herbáre predstavovali vlastne referencie lekárov, ktorí pripravovali mnohé liečivá priamo z rastlín. Ich cieľom bolo sprístupnenie a možnosť overenia poznatkov o rastlinách využiteľných na liečivé účely.

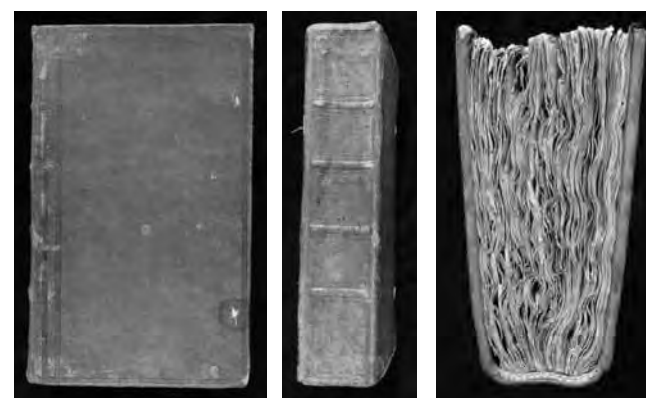
Obr. 2 Pádorys pôvodne kartuziánskeho kláštora po jeho obnove kamaldulmi v polovici 18. storočia (archív Východoslovenského múzea, Košice).

Vznik vedeckých herbárov, umožňujúcich štúdium taxonómie, morfolologickej variability a rozšírenia rastlín, sa datuje až do polovice 18. storočia. Herbár autora modernej systematiky rastlín a živočíchov, švédskeho prírodovedca Karola Linného (*Carl von Linné*, lat. *Linneus*, *1707 – †1778), už pozostával z voľne uložených háčkov papiera bez väzby, s jedným taxónom na každom liste.

Cypriánov herbár, považovaný za najstaršiu na Slovensku zachovanú zbierku sušených rastlín, vznikol v druhej polovici 18. storočia. Ambíciou herbára bola najpravdepodobnejšie dokumentácia rastlín za účelom ich poznania ako prostriedkov so širokými možnosťami využitia v praktickom živote, a predovšetkým na liečenie. Mal zrejme slúžiť (? slúžil) ako didaktická pomôcka pre frekventantov teologického učilišťa, zvaného *professorium*, ktoré fungovalo v Červenom kláštore v rokoch 1745–1772.

Biografia brata Cypriána

Cyprián, vlastným menom František Ignác (*Franz Ignatz*) Jäschke, sa narodil 28. júla 1724 v sliezskej obci Polkowice (vtedy nemecká časť Sliezska, v súčasnosti Poľsko) ako syn meštána a krajčírskoho majstra Jozefa Jäschkeho. Študoval lekárske vedy vo Vratislavi. V roku

Obr. 3 Cypriánov herbár je viazaný v hnedej koži.

1753 (?1752)⁴ zložil rehoľný sľub v kamaldulskom kláštore na Zobore pri Nitre. V mníšskom stave pôsobil vo viacerých kláštoroch, napríklad v Brne, Čenstochovej a pravdepodobne aj v Taliansku. Najväčšiu časť života prežil v Červenom kláštore v Pieninách (obr. 1, 2), kam prišiel v r. 1756 a kde pravdepodobne zostal až do svojej smrti v r. 1775. Presný dátum a miesto úmrtia nie sú spoľahlivo doložené. V cirkevnej hierarchii kamaldulského rádu mal postavenie frátra. S jeho menom sa spája úspešné fungovanie jednej z najstarších lekární v Európe a obetavosť pri liečbe chorých v červenokláštorskej nemocnici, ale aj množstvo iných zručností, pre ktoré dostal prívlastok „doktor tisíc vied a umení“⁵. Autentickým dokladom jeho výnimočnosti je oslavná báseň v úvode herbára (obr. 6). Ako vynikajúci florista, vášnivý zberateľ rastlín a znalec ich liečivých účinkov, ale aj vzdelaný liečiteľ a chirurg, zaujíma Cyprián popredné miesto v dejinách slovenskej botaniky, farmácie i medicíny.

Opis Cypriánovho herbára

Cypriánov herbár je foliant, viazaný v hnedej koži, o rozmeroch 39 × 23 × 9 cm (obr. 3). V hornej časti vnútornej strany prebalu (obr. 4) sa nachádza latinský text tvorený dvojverším:

*Theologis animam subjijecit lapsus Adamjij
et Corpus Medicis, atque Bona Juridicis*
(v preklade: *Previnenie Adama vydalo dušu teológom,
telo lekárom a majetok sudcom*).

Pod ním je úryvok z básne rímskeho satirika Juvenala, ktorý je oslavou rácia:

— — plurima Felix
*Paulatim Vitia, atque errores exiit
omnes
prima docens rectum sapientia.* — — —
Juvenal: c. 13⁶

(v preklade: *Blahoslavená múdrosť postupne odstraňuje mnohé chyby a omyly
a ako prvá učí všetkých, čo je správne*).

Pod Cypriánovými textami sa nachádza venovanie Tivadara Spónera⁷ Karpatskému múzeu.

Úvod herbára tvoria tri listy, jeden čistý a dva popísané, druhý z nich obojstranne. Text prvej strany, napísaný v nemčine a latinčine s nadpisom gréckymi písmenami (obr. 5), umožňuje nazrieť do intimity Cypriánovho života. Odhaľuje jeho obavy zo smrti, základnú filozofiu jeho liečenia, ale aj skutočnosť, že ľudská závisť a neprajnosť nebola neznámym pojmom ani za múrmi kláštora. Prostredníctvom latinského dvojveršia *Non pro doctis sed pro discitentibus; non pro eruditis sed pro erudientibus* sa dozvedáme tiež to, že herbár nie je určený učným, ale učiacim sa – pravdepodobne mladým, vzdelávajúcim sa mníchom teologického učilišťa, *professoria*.

Preklad Cypriánovho textu prvej strany:⁸

Botanická zbierka frátra Cypriána

*Sú vsutku tri veci, ktoré privádzajú Cypriána k plaču:
po prvé: je kruté vedieť, že zomriem;
po druhé: nariekam, že zomriem a neviem kedy;
a po tretie: budem plakať, pretože neviem, kde skončím.*⁹

*Ani bylina, ani koreň nemôžu pomôcť tomu,
kto zo srdca nevzyva Boha.
Kde nepomáha Boh a príroda,
tam je zbytočná každá liečba.*

*Nie pre učných, ale pre učiacich sa,
nie pre vzdelaných, ale pre vzdelávajúcich sa.*

*Ved' vyčítat' je ľahšie, než spraviť niečo lepšie
a každý Coridon sa chce vysmiať ľudom.
Tak to máš rád aj ty, dieťa noci! Hovorím ti, Momus;¹⁰
karhaj ma, ako chceš, a chrapti proti mne
tak dlho, ako sa ti to páči; rád to nechám tak,*

▼ Obr. 4 Vnútorná strana prebalu s venovaním Tivadara Spónera. (Pozri aj prednú stranu prebalu tejto publikácie.)

▼ Obr. 5 Úvodná strana herbára. (Pozri aj zadnú stranu prebalu tejto publikácie.)

pretože toto sa od teba často počuje a vidí. Nerobíš nič zvláštne, nič, čo by stálo za reč, vraj si už svoje umenie a múdrosť preukázal. Kto sa chce pre to nechať odvrátiť od svojho činu, kto sa sám bojí odsúdenia, dokončí málo dobrého. Ja robím, čo môžem; ty si karhaj (kritizuj), čo chceš. Tvoj úsudok, to predsa viem, málo platí u múdreho.

Netrhaj radšej, Zoilus,¹¹ čo nedokážeš zasadiť; ak aj náhodou niečo činiš, len opakuješ po mne. Zanechaj písanie: to nevylicí závisť; kiež by bolo liekom na tvoju chorobu.

Však už nezostáva takmer nič, čo by si mohol ohlodať závistlivým zubom.

Čo učníš? Obhrýzaj si, Zoilus, (svoju) žiarlivú hlavu!

Nasleduje prázdny list a za ním, na averze tretieho listu, je umiestnený incipit (obr. 6). Chronogram ukrýva letopočet 1766, považovaný za rok začiatku práce na herbári. V oslavnej básni napísanej v latinčine, s množstvom alchymistických značiek, anonymný Cypriánov priateľ a obdivovateľ vyzdvihuje jeho charakter a všestranné schopnosti. Na reverze je prilepený ďalší list s kresbou zrkadla v ozdobnom ráme. Či ide o symbol, alebo je len dokladom Cypriánovej schopnosti vyrábať zrkadlá, môžeme iba hádať.

Preklad textu ozdobného titulného listu herbára:⁸

Ktorýsi oddaný priateľ zložil túto pamätnú báseň na večnú pamiatku blízkeho priateľstva Cypriánovi, lekárovi a dôstojnému bratovi slávnej pustovne Červený kláštor v údolí Lechnice, z rehole kamaldulov svätého Romualda.

V roku, v ktorom vznešený cisár navštívil v zime vrchy a skaly Spiša obťažkané vysokým snehom [1766 – letopočet ukrytý v chronograme]

Múdri muži učili, že je treba viesť život hodný božstiev, ako nám oznamujú staré spisy.

Ktokoľvek sa usiluje o podobný život a chce byť rovný veľkým bohom,

ten nech obýva odlahlé prístrešia.

Živý príklad takéhoto života vydáva

rôznymi spôsobmi **Cyprián**, obyvateľ pustovne:

či už si ho vážime pre poctivé **mravy** alebo veľkú **učenosť**,

zásluhy či vznešený **pôvod**.

Vo všetkom je skvelý tento milovník pravej zbožnosti a v širom svete mu niet rovného.

Čistou myslou uctieva vždy ctihodné Božstvo

a dodrzuje spravodlivé a dôstojné nariadenia Boha-Sudcu.

Často premýšľa o myšlienkach učených mužov:

tých, čo ešte hľadajú na svetlo tohto sveta i tých, čo obývajú éter a hviezdy.

Skúma skryté tajomstvá dômyselnej prírody a ohňom chrliacim plamene taví žlté **kovy**,

z ktorých vylučuje **striebro** alebo ligotavé **zlato**; alebo zostavuje lieky vhodné ľudským údom. Učeným palcom usporadúva lesné rastliny a s pomocou **lekárskeho umenia** vykoreňuje choroby.

Ohňom destiluje z rastlín rozmanité šťavy a zbeholo tiež vyrába rozličné **solí**.

Otvára žily plné purpurovej krvi a vytvára tak stáby žriedlo vyvierajúcej **vody**.

Vyrába zo skla dvojkrídle okná, ktorými (je vidieť, ako) sa Mesiac nasledovaný Slnkom približuje ku brehu Hesperidiiek. [= na západ]

Na zadnú stranu zrkadiel kreslí **medené** obrazce a málo pestré obrazy pokrýva rôznymi farbami. Koľko šľachetných skutkov preukázal svetu, toľko svedectiev o tom vydáva toľko záslužných činov. Vznešený je právom, koho ohromná učenosť povznáša na miesto ozdobené slávou.

Aby som všetko zhrnul hoci len pár slovami a loď hnaná vlnami aby dosiahla svoj cieľ.

Ľudia často na rôznych tvárach skúmajú, aká je múdrosť:

žiarí odkrytá vo vlúdnom pohľade jedného človeka.

Zápasia s rovnakou silou [text umiestnený pod básňou]

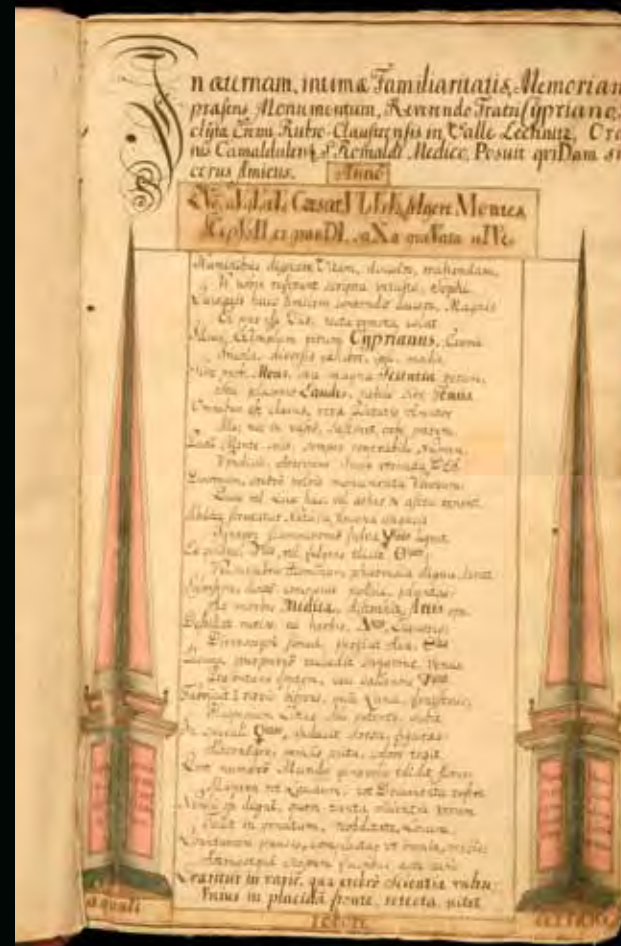
Cnosť vedie k hviezdám a žije aj po smrti [text v ľavom stĺpe]

Ona [= cnosť] si zasluhuje dobrý osud. Plodí ju blahodarné poznanie [text v pravom stĺpe]

Vlastný herbár pozostáva z 97 listov s jednostranne nalepenými rastlinami (obr. 7–20). Herbárové položky sú prilepené neznámym, pravdepodobne podomácky vyrobeným lepidlom a ešte prichytené pásikmi rôznofarebných textílií, pripomínajúcich zvyšky z ornátov. Rastliny nie sú usporiadané systematicky. Názvoslovie nie je jednotné, mená rastlín sú uvedené najmä v latinčine, gréčtine a nemčine. Niekde je pripojené aj poľské meno¹² alebo ľudový názov v goralskom nárečí. Pri viacerých herbárových položkách nájdeme aj lokalitu zberu, stručnú charakteristiku stanovišťa alebo dlhšiu poznámku, týkajúcu sa najmä úžitkových vlastností, liečivých účinkov, alchymie či mágie.

V herbári je spolu 286 kusov sušených rastlín (285 cievnatých rastlín a 1 lišajník), ale iba 266 rôznych taxónov, pretože niektoré sa vyskytujú duplicitne.¹³ Mnohé z rastlín boli zrejme pestované v kláštornej záhrade, či už ako liečivky, zelenina, koreniny, okrasné trvalky, alebo prostriedky proti živočíšnym škodcom, ale väčšinou boli zbierané vo voľnej prírode. Pôvodné druhy a poddruhy flóry Slovenska predstavuje 206 herbárových položiek, pochádzajúcich hlavne z Pienin a východnej časti Tatier, najmä z oblasti priľahlej k Zadným Medodolom v Belianskych Tatrách. V herbári sa nachádzajú prvé hmotné aj písomné doklady o výskyte viacerých druhov rastlín na území Slovenska. Významná je

Obr. 6 Ozdobný titulný list herbára; chronogram ukrýva letopočet 1766.

Obr. 8 Strana 5: Alchemilka, palina pravá a palina obyčajná.

Obr. 9 Strana 6: Ľubovník bodkovaný a margaréta biela.

Obr. 7 Prvá, neocíslovaná strana herbára: Črtečník papučkový a konvalinka voňavá.

Obr. 12 Strana 14: Krušpán vždyzelený, rozmarín lekársky a levandulá úzkolistá pochádzajú zo Stredomoria.

Obr. 10 Strana 11: Šalvia lekárska.

Obr. 11 Strana 13: Čiernohlávkov obyčajný, zbehovec plazivý, pestrec mariánsky a benediktt lekársky.

Obr. 13 Strana 22: Yzop lekársky, bielokvet močiarny a prvosienka vyššia.

Obr. 14 Strana 25: Slezinník rutovitý, paprad' samčia a všivec Oederov.

Obr. 16 Strana 32: Pečeňovník trojlaločný a zimozelen menšia.

Obr. 15 Strana 26: Nátrzník vzpriamený a borák lekársky.

Obr. 17 Strana 44: Čistec močiarny, repík lekársky a lipkavec obyčajný.

Obr. 17 Strana 44: Čistec močiarny, repík lekársky a lipkavec obyčajný.

Alchemilla	90
Alchemilla	91
Alchemilla	92
Alchemilla	93
Alchemilla	94
Alchemilla	95
Alchemilla	96
Alchemilla	97
Alchemilla	98
Alchemilla	99
Alchemilla	100
Alchemilla	101
Alchemilla	102
Alchemilla	103
Alchemilla	104
Alchemilla	105
Alchemilla	106
Alchemilla	107
Alchemilla	108
Alchemilla	109
Alchemilla	110
Alchemilla	111
Alchemilla	112
Alchemilla	113
Alchemilla	114
Alchemilla	115
Alchemilla	116
Alchemilla	117
Alchemilla	118
Alchemilla	119
Alchemilla	120
Alchemilla	121
Alchemilla	122
Alchemilla	123
Alchemilla	124
Alchemilla	125
Alchemilla	126
Alchemilla	127
Alchemilla	128
Alchemilla	129
Alchemilla	130
Alchemilla	131
Alchemilla	132
Alchemilla	133
Alchemilla	134
Alchemilla	135
Alchemilla	136
Alchemilla	137
Alchemilla	138
Alchemilla	139
Alchemilla	140
Alchemilla	141
Alchemilla	142
Alchemilla	143
Alchemilla	144
Alchemilla	145
Alchemilla	146
Alchemilla	147
Alchemilla	148
Alchemilla	149
Alchemilla	150
Alchemilla	151
Alchemilla	152
Alchemilla	153
Alchemilla	154
Alchemilla	155
Alchemilla	156
Alchemilla	157
Alchemilla	158
Alchemilla	159
Alchemilla	160
Alchemilla	161
Alchemilla	162
Alchemilla	163
Alchemilla	164
Alchemilla	165
Alchemilla	166
Alchemilla	167
Alchemilla	168
Alchemilla	169
Alchemilla	170
Alchemilla	171
Alchemilla	172
Alchemilla	173
Alchemilla	174
Alchemilla	175
Alchemilla	176
Alchemilla	177
Alchemilla	178
Alchemilla	179
Alchemilla	180
Alchemilla	181
Alchemilla	182
Alchemilla	183
Alchemilla	184
Alchemilla	185
Alchemilla	186
Alchemilla	187
Alchemilla	188
Alchemilla	189
Alchemilla	190
Alchemilla	191
Alchemilla	192
Alchemilla	193
Alchemilla	194
Alchemilla	195
Alchemilla	196
Alchemilla	197
Alchemilla	198
Alchemilla	199
Alchemilla	200

historicky prvá dokladovaná zmienka o pestovaní zemiakov a ich názve gruly (grulj) na Spiši.

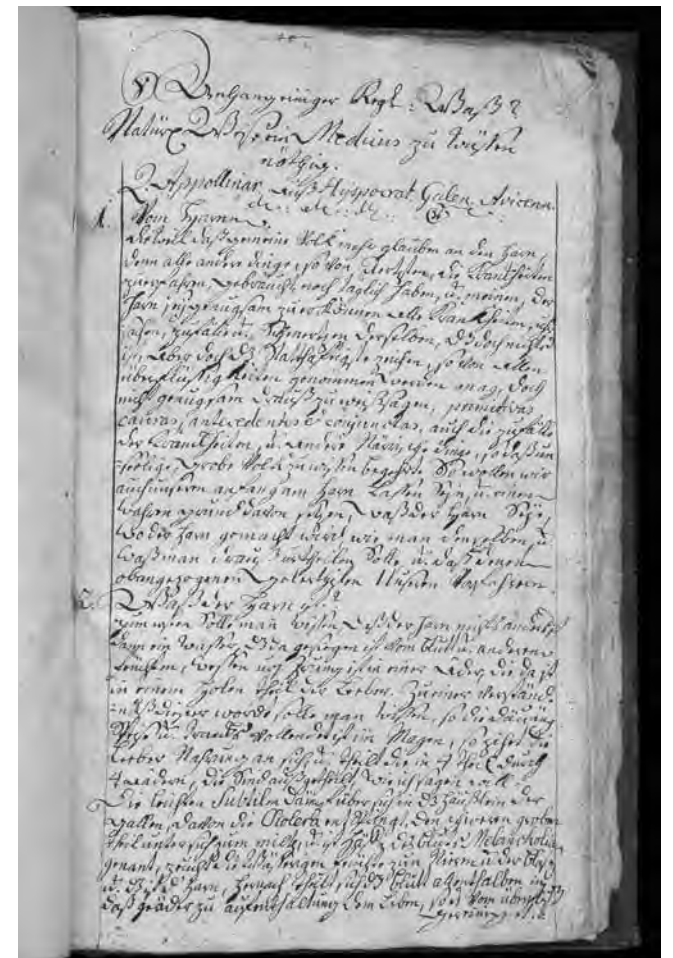
Časť s nalepenými rastlinami dopĺňa 5-stranový abecedný zoznam väčšinou latinských mien rastlín (obr. 21). Na konci herbára je 16 listov (32 strán) nemeckého textu, obsahujúci Cypriánove úvahy z oblasti medicíny (obr. 22).

Po Cypriánovej smrti zostal herbár v kláštore, pravdepodobne až do jeho zrušenia v r. 1782, neskôr ho nomenovaný prior kamaldulov daroval svojmu príbuznému Tivadarovi Spónerovi z Veľkej Lomnice. Ušľachtilý aristokrat a spišský lokálpatriot nepodľahol lukratívnej ponuke Maďarského národného múzea a herbár venoval v r. 1883 Karpatskému múzeu v Poprade. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa spolu s inými tatranskými zbierkami dostal do Múzea TANAP-u. Od roku 1984 je jedným z najcennejších zbierkových predmetov v správe Slovenského národného múzea-Prírodovedného múzea v Bratislave.

Brat Cyprián ako botanik a liečiteľ

Cyprián žil v období, kedy spoločenskú klímu v Európe charakterizoval pokrok vedy, zvýšený záujem o prírodu a človeka, ale predovšetkým vláda rozumu (racia). Osobnosti vedy, literatúry i umenia nadväzujú na antický starovek a obdobie renesancie, zdôrazňujú ideály humanizmu. Vplyv tejto epochy je zjavný aj v Cypriánovom herbári. Či už ide o oslavu múdrosti na prebale, metaforizáciu postáv z antiky (*Momos*, *Zoilos*), ktoré predstavujú jeho kritikov a neprajníkov, ale najmä využitie a rozvíjanie farmakologických poznatkov Dioskorida, Mattioliho, Lonicera a medicínskych vedomostí Hippokrata, Galéna či Avicennu.

Podrobná analýza vlastného herbára jednoznačne dokázala, že spochybňovanie Cypriánových odborných znalostí niektorými historikmi bola neopodstatnená¹⁴. Redeterminácia taxónov ukázala, že podstatná časť herbára bola determinovaná správne – na úrovni taxonomických poznatkov polovice 18. storočia. Cyprián mal evidentne prehľad v botanickej (bylinkárskej) literatúre, pričom mnohé vedomosti z oblasti floristiky i fyto-terapie získal zrejme už počas pôsobenia v iných kláštoroch, najmä v Talianisku. Na základe použitých mien (latinských, gréckych, nemeckých, poľských či iných ľudových), ktorých pôvod podrobne komentuje vo svojej práci Radwańska-Paryska, sa môžeme domnievať, že rastliny určoval pomocou rôznych prameňov, ktoré mal k dispozícii v kláštornej knižnici. Jeho názvoslovie čerpá predovšetkým z diela Mattioliho, ale bolo mu známe aj Lonicerovo¹⁵ dielo *Kräuterbuch*. Mená uvedené podľa Dioskorida alebo Plínia¹⁶ preberal pravdepodobne tiež z Mattioliho. Pomerne veľká časť rastlín je označená menami v zmysle nastupujúceho systému Linného, z čoho sa dá usudzovať, že poznal už jeho prácu *Species plantarum*, ktorá vyšla v r. 1753. Na viacerých miestach cituje botanika Františka Jozefa Lippa¹⁷, autora príručky *Encheiridion Botanikon Specimen Inaugurale* z roku 1765, založenej na akceptácii Linného.

Obr. 22 Prvá strana medicínského textu, napísaného v nemčine.

Veľká časť položiek predstavuje rastliny známe svojimi liečivými účinkami už od nepamäti, ako alchemilla (*Alchemilla sp.*), kapsička pastierska (*Capsella bursa-pastoris*), kocúrnik obyčajný (*Nepeta cataria*), kostihoj lekársky (*Symphytum officinale*), ľubovník bodkovaný (*Hypericum perforatum*), viaceré druhy palín (*Artemisia sp.*), nechtík lekársky (*Calendula officinalis*), rebríček obyčajný (*Achillea millefolium*), repík lekársky (*Agri-monia eupatoria*), senovka grécka (*Trigonella foenum-graecum*), šalvia lekárska (*Salvia officinalis*), zádušník brečtanovitý (*Glechoma hederacea*), zemežlč menšia (*Centaurea erythraea*), železník lekársky (*Verbena officinalis*) či lišajník pľuzgierka islandská (*Cetraria islandica*). Mnohé zo zdokumentovaných rastlín mnisi zrejme pestovali vo svojich záhradkách a využívali ako zeleninu alebo koreniny, ktorými si spestrovali chudobný jedálny lístok poväčšine bez mäsitých pokrmov. Patria k nim napríklad špargľa, čiže asparágus lekársky (*Asparagus officinalis*), cícer baraní (*Cicer arietinum*), loboda záhradná (*Atriplex hortensis*), ľúlok zemiakový (*Solanum tuberosum*), mrlík hlávkový (*Chenopodium capitatum*), žerucha siata (*Lepidium sativum*) a aromatické bylinky s liečivými účinkami, ako bazalka pravá (*Occimum basilicum*), ligurček lekársky (*Levisticum officinale*), majorán záhradný (*Majorana hortensis*), rozmarín lekársky

(*Rosmarinus officinalis*), saturejka záhradná (*Satureja hortensis*) či yzop lekársky (*Hyssopus officinalis*). Medzi pestovanými rastlinami sú viaceré cudzokrajné druhy, pochádzajúce hlavne zo Stredomoria, napr. benedikť lekársky (*Cnicus benedictus*), borák lekársky (*Borago officinalis*), cyprus vždzelený (*Cupressus sempervirens*), levanduľa úzkolistá (*Lavandula angustifolia*), myrta obyčajná (*Myrtus communis*), pestrec mariánsky (*Silybum marianum*), santolina cyprusťkovitá (*Santolina chamaecyparissus*), slez maurský (*Malva mauritiana*) a ďalšie. Nechýbajú ani okrasné trvalky, izbové či prenosné rastliny, napríklad granátové jablčko, čiže granátovník púnsky (*Punica granatum*), muškátovník voňavý (*Myristica fragrans*), oleander obyčajný (*Nerium oleander*) alebo vavrín bobkový (*Laurus nobilis*). Skutočnosť, že Cyprián podnikal zberné cesty aj do vzdialenejšej horskej oblasti Tatier by mohla súvisieť s názorom, rozšíreným už v stredoveku, že rastliny vyšších polôh obsahujú viac účinných látok, ako rastliny pestované alebo rastúce v nížinách.

V herbári sú zdokumentované nielen úžitkové rastliny, ale aj taxóny, zaujímavé najmä z botanicko-vedeckého hľadiska. Napríklad dve položky silenky bezbyľovej (*Silene acaulis*) na strane 56 predstavujú dva v súčasnosti známe poddruhy (*subsp. exscapa* a *subsp. longiscapa*), viažuce sa na rôznych geologických podkladoch (obr. 19).

Medicínske poznámky a alchymistické značky pri niektorých rastlinách dávajú tušiť, že Cypriánov záber presahoval oblasť botaniky či púheho bylinkárstva. Jeho spargýriu¹⁸ prezrádza aj oslavná báseň, z ktorej sa dozvedáme, že sa venoval destilácii bylín a výrobe liečivých elixírov, tavbe kovov (rúd) a výrobe solí, pričom motívom týchto aktivít bolo – po vzore známych alchymistov obdobia renesancie – liečenie a udržiavanie zdravia. Poznámky súvisiace s mágiou iba potvrdzujú, že v liečiteľstve Cypriánovej doby sa vedecké poznatky neraz prelínali s poverami a čarodejnictvom.

Podľa prof. Čižmárika¹⁹ Cypriánov život, názory a aktivity ovplyvnil Mattioli a jeho herbár, ktorý sa mu stal druhou bibliou, ale nemenej flámsky lekár a alchymista Ján Helmont²⁰, stúpenec magicko-magnetickej liečby, chemiatrie a propagátor názorov a liečebných postupov Paracelsa²¹.

Vieme, že Cyprián študoval lekárske vedy vo Vratislavi a z textovej časti (32 strán nemeckého textu na konci herbára) sa dozvedáme o jeho názoroch na pôvod chorôb a spôsoby ich diagnostiky, na dietetiku, najmä vhodnú výživu chorých, ale napríklad aj to, že praktikal púšťanie krvi žilou a ošetroval úrazy končatín, liečil rôzne interné aj kožné ochorenia, pričom využíval vlastnoručne vyrobené odvary, výluhy, tinktúry, masti či prášky. Vo svojej práci sa podrobne venuje najmä problematike uroscopie a vyjadruje sa tiež k významu sledovania pulzu pacienta. Úvádza viaceré príklady z vlastnej liečiteľskej praxe a zaujíma kritický postoj k úrovni vtedajšej medicíny a spoločenskému postaveniu lekárov.

Hoci Cypriánove liečebné metódy vychádzali predovšetkým z poznania a využívania liečivých účinkov rastlín, nebol iba obyčajným mastičkárom či ľudovým liečiteľom. Tento vzdelaný polyhistor zjavne poznal a akceptoval klasické medicínske diela Hippokrata, Galéna či Avicennu, ale snažil sa posunúť dobovú medicínu na vyššiu úroveň. Uznával empirické poznanie, kládol veľký dôraz na správnu diagnostiku chorôb a pri liečbe využíval zrejme aj poznatky iatrochémie.

Záver

Pri kreovaní Cypriánovho profilu sme sa opierali najmä o jeho úvodné filozofické úvahy, oslavnú báseň incipitu a poznámky uvedené vo vlastnom herbári. Mnohé domnienky, najmä z oblasti histórie medicíny a jeho liečiteľských schopností, by mohli byť potvrdené dôkladným preštudovaním textovej časti na konci herbára, o obsahu ktorej máme zatiaľ iba kusé vedomosti.

Poznámky

¹ <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-9/vienna-dioscorides/#c191834>

<http://exhibits.hsl.virginia.edu/treasure/pedanius-dioscorides-of-nazarbos-fl-50-70>

² Prvé vydanie, v podstate komentovaný preklad Dioskorida do taliančiny, sa objavilo v r. 1544 a obsahovalo najlepšie v tom čase známe botanické ilustrácie. O desať rokov neskôr, v r. 1554, vyšlo v Benátkach rozšírené vydanie v latinčine. Od r. 1554 žil Mattioli v Prahe, kde odpublikoval v r. 1562 v tlačiarni Jiřího Melantricha z Aventina prvé vydanie českého prekladu a v r. 1563 nemecký preklad.

BARTUŠEK, V. 2002. *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578*. In: Knihovnícká revue, 2, s. 136–137, Národní knihovna ČR, elektronická verzia: <http://knihovna.nkp.cz/Nkk0202/0202136.html>

http://cs.wikipedia.org/wiki/Mattioliho_herb%C3%A1%25%99

³ Najstarší herbár sveta sa nachádza v Káhire; tvoria ho rastliny a ich časti, nájdené v egyptských hrobkách 3 000 rokov pred Kr. Najstaršie herbáre Európy pochádzajú zo 16. storočia.

RADWAŇSKA-PARYSKA, Z. 1991, s. 11.

<http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18921111.2.47&srp=s=&dliv=none&e=-----en--20--1--txt-txIN----->

⁴ Historici nie sú jednotní: Lacko (1965) uvádza rok 1753, Jankovič (1970) hovorí o roku 1752; Dr. Jesenský (Jesenský a kol. 2009) a Vozárová (2010) upresňujú na 13. septembra 1753.

⁵ BOMBOVÁ, E. 1967, s. 1.

⁶ Decimus Iunius Iuvenalis, Satira XIII, verše 187–189.

⁷ Teodor (Tivadar) Spóner (*1810 – †1893) – politik, právnik. In: propagačný materiál, ktorý pre obec Veľká Lomnica pripravili Vladimír Labuda a Ing. Michal Šmálik, CSc., Kežmarok, 2012, 8 s.

⁸ na základe prekladu Bernarda Jozefa Meliša OP a Jána Országa.

⁹ Táto úvaha by mohla súvisieť s Cypriánovou afinitou k apollinárizmu. Meno Apollinara (Apollinaris z Laodikieie, grécky teológ, *310 – †390) spomína v úvode textovej časti na konci herbára.

¹⁰ Momos, alebo Momus – v gréckej mytológii syn bohyně noci Nyx, uvádzaný ako boh výsmechu a hlúposti, nositeľ ostrej kritiky.

¹¹ Zoilos, alebo Zoilus – grécky filozof a rétor 4. stor. pred Kr. zvaný Homéromastix („bič na Homéra“) kvôli svojej kritike homérskeho básní. Zoilovo meno sa neskôr stalo symbolom drsného a zlomyseľného kritika.

České preklady Mattioliho, hojne používané aj v Poľsku, mali zrejme veľký vplyv na formovanie poľského botanického názvoslovja, čo potvrdzuje aj Cypriánov herbár – v niektorých prípadoch sa dá len ťažko povedať, či ide o poľské meno, české meno, alebo ľudový názov rozšírený medzi goralmi na Spiši.

¹³ UHLÍŘOVÁ, J. 2011, s. 81.

¹⁴ Wünschendorfer (1907), Lipták (1937) in RADWAŇSKA-PARYSKA, Z. 1991, s. 26.

¹⁵ Adam Lonitzer (*1528 – †1586) – nemecký prírodovedec (predovšetkým botanik) a lekár, jeho najvýznamnejšie botanické dielo s názvom *Kräuterbuch* vyšlo po prvý raz v roku 1557.

¹⁶ Gaius Plinius Secundus, tiež Plinius starší (*23 – †79 po Kr.) – rímsky veliteľ, polyhistor, okrem iného spísal prírodovednú encyklopédiu, ktorá slúžila v Európe ako hlavný prameň informácií o prírode i ako základ poznatkov z medicíny až do obdobia humanizmu.

¹⁷ Franz Joseph Lipp (*1734 – †1775) – nemecký profesor botaniky a chémie z Freiburgu.

¹⁸ výroba liečiv podľa alchymistických princípov.

¹⁹ ČIŽMÁRIK, J. 2006. <http://www.liecive.herba.sk/index.php/rok-2006/1056-vyznamne-osobnosti-nasej-farmacie-frater-cyprian-frantisek-ignac-jaschke.html>

²⁰ Jan Baptist van Helmont, tiež Johannes Babtista van Helmont (*1579 – †1644) – predstaviteľ iatrochémie, objaviteľ oxidu uhličitého.

²¹ Philippus Aureolus Paracelsus, vlastným menom Theophrastus Bombastus von Hohenheim (*1493 – †1541) – okrem toho, že bol zástancom teórie o signatúrach, objavil chemickú podstatu životných funkcií a bol jedným z iniciátorov liečenia chemickými látkami; základom bolo využívanie kovov, solí a rastlinných extraktov na výrobu liečiv. Cieľom jeho alchymie nebolo získanie kameňa mudrcov či elixíru života, ale liečenie.

<http://referaty.aktuality.sk/dejiny-mediciny/referat-22578>

Bibliografia

BARTUŠEK, A. 2001. *František Ignác Jäschke (Fráter Cyprián)*, s. 92–94. In: Osobnosti slovenského lekárnictva. Martin.

BOHUŠ, I. 1970. *Herbár mnicha Cypriána*. Krásy Slov., 47, 9, s. 410–411. BOMBOVÁ, E. 1967. *Doktor tisíc vied a umení. Pamiatke legendárneho Cypriána*. Smena, 16, 6, s. 1.

ČIŽMÁRIK, J. 2006. *Významné osobnosti našej farmácie. Fráter Cyprián – František Ignác Jäschke*. Liečivé rastliny 5/2006.

HEJNOVÁ, M. 2001. *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578: u príležitosti 500. výročia narodenia*. Katalog výstavy, Národní knihovna ČR, Praha, 59 s., 10 s. obr. príl.

HERBÁŘ ANEB BYLINÁŘ DOKTORA PETRA ONDŘEJE MATHIOLA 1924 – 1928, reprint českého prekladu, Praha.

JANKOVIČ, V. 1970. *Z kultúrneho významu kamaldulov v Červenom Kláštore*. Zborn. Slov. Nár. Múz., 64, Hist., 10, s. 121–132.

JANKOVIČ, V. 1971. *Poznámky k článku „Herbár mnicha Cypriána“*. Krásy Slov., 48, 2, s. 85.

JESENSKÝ, M., PAVELKOVÁ, A., TKÁČOVÁ, L. & SROKA, S. A. 2009. *Čarodejnice, alchymisti a hľadači pokladov na Slovensku*. Goralinga. 192 s.

LACKO, M. 1965. *Camaldulese hemits in Slovakia – Zbor, Červený Kláštor*. Slovak Studies, 5, Historia, 3, s. 99–203. Cleveland-Roma.

LACKO, M. 1971. *Poznámky k článku „Herbár mnicha Cypriána“*. Krásy Slov., 48, 2, s. 85.

LIPTÁK, J. 1937. *Das rote Kloster und Frater Cyprianus*. Karpathenverein, Kesmark.

MARČEK, A. 1971. *Cypriánov herbár*. Vysoké Tatry, 10(3), s. 20–21. RADWAŇSKA-PARYSKA, Z. 1991. *Zielnik Brata Cypriana z Czerwonego Klasztoru*. Polish Bot. Stud., Guidebook Ser., 5., Polish Academy of Sciences, W. Szafer Institute of Botany, Kraków, 218 s.

ŠTEVÍK, M. 2008. *Cisterciáni, kartuziáni a kamalduli na Spiši*, s. 36–70. In: Dialógy od opátstva Escaladiu v Bigore po Červený kláštor na Spiši. Katalóg k rovnomennej výstave, tlačiarne Image – Tarbes, 75 s.

UHLÍŘOVÁ, J. 2011. *Co prezrádza Cypriánov herbár*. Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov., 57, s. 31–90.

UHLÍŘOVÁ, J. 2012. *Záhadný brat Cyprián a jeho herbár*. Skladačka, Slovenské národné múzeum-Prírodovedné múzeum, Bratislava, 6 s.

VOZÁROVÁ, M. 2010. *Cyprián (fráter Cyprianus, Franz Ignatz Jäschke, Jaisge)*, s.100–101. In: VOZÁROVÁ, M. & ŠÍPOŠOVÁ, H. (eds). *Osobnosti botaniky na Slovensku*. Veda, Bratislava, 615 s. + XVI tab.

VRANÝ, V. 1929. *Herbář Fr. Cypriana, lékaře kamaldulenských řeholníků v Červeném Klášteře z let šedesátých 18. století*. Věda Přír., 10(4–5), s. 141–142.

Autorka

Jana Uhlířová, RNDr., (1947). Vyštudovala odbor biológia so špecializáciou systematická botanika a geobotanika na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti pracuje ako kurátorka v Slovenskom národnom múzeu-Prírodovednom múzeu v Bratislave. V oblasti fytoecológie spolupracuje s Botanickým ústavom SAV na problematike spracovania rastlinných spoločenstiev Slovenska.

Resumé

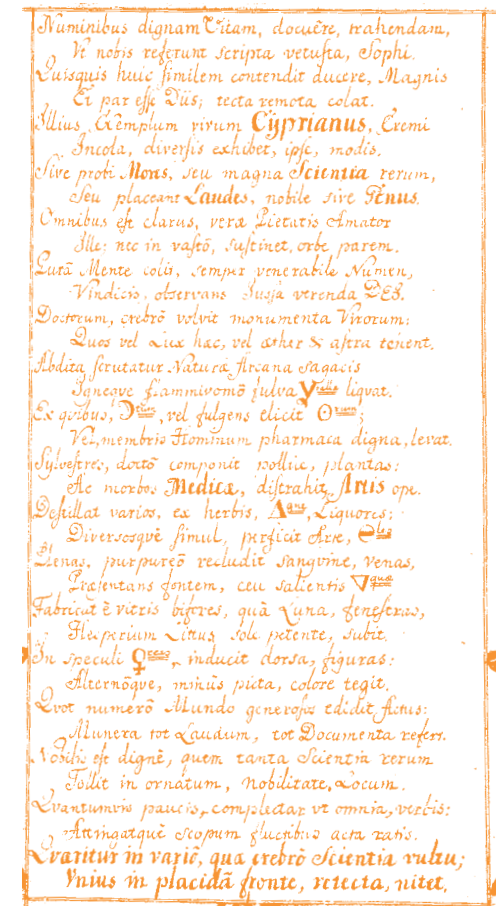
Práca uvádza slovenský preklad úvodných strán Cypriánovho herbára, z ktorých možno vychádzať pri utváraní predstavy o Cypriánovi ako liečiteľovi a botanikovi, ale predovšetkým zbožnom rehoľníkovi s veľkým srdcom a duševným bohatstvom. Obsahuje hlavné atribúty podrobnej analýzy vlastného herbára, ktorá potvrdila, že Cyprián bol erudovaný florista a znalec botanickej či bylinkárskej literatúry. Pestoval, zbieral v prírode a sušil liečivé rastliny, z ktorých pripravoval špeciálne galeniky. Z rastlinných extraktov, získaných destiláciou, ale aj z produktov tavenia kovov a rôznych solí vyrábala tinktúry, masti a prášky. Všetky tieto prostriedky, spolu s vedomosťami z oblasti medicíny, využíval pri liečení spolupratov i obyčajných ľudí zo širokého okolia Červeného kláštora. Mal praktické zručnosti ako chirurg, ránkohoľník, lekárnik, kúpeľník či holič. Ovládal výrobu skla, zrkadiel, dokázal miešať farby, bol správcom lekárne, známej v celom Uhorsku a zabezpečoval denný chod kláštora.

Autori uverejnených reprodukcii

Pohľad na Červený kláštor na str. 6 (foto Ing. Juraj Bobula), pôdorys kláštora na strane 6 (archív Východoslovenského múzea v Košiciach), ostatné uverejnené fotografie z herbára (archív SNM-PM v Bratislave).

•••

Venované 290. výročiu narodenia brata Cypriána.

Justína Masłowiec Kláštorná medicína poľských benediktínov

V prvej dekáde 21. storočia môžeme v Poľsku pozorovať značný, aj keď často povrchný, záujem o niektoré aspekty rehoľného života. Kláštory v poslednom desaťročí rýchlo obnovujú krásu svojej architektúry, sú prístupnejšie návštevníkom a ich obyvatelia sa čoraz častejšie zúčastňujú rôznych kultúrnych podujatí. Rehoľný život je zaujímavý tým, ako sa odlišuje od našej každodennosti a stáva sa vďačnou témou aj pre médiá. Na zapojenie kláštorov do povedomia spoločnosti vplyva rozvoj internetu, ktorý umožňuje rýchly tok informácií, a tiež expanzia turistiky, ktorá neustále vyhľadáva nové zážitky. Na druhej strane propagácia zdravého životného štýlu, ekológie a návratu k prírode v mnohých ľuďoch evokuje kláštornú kuchyňu a medicínu. V Poľsku je kláštorná medicína spájaná predovšetkým s rehoľami benediktínov, františkánov a Milosrdných bratov. Časť tejto skice, venovaná súčasnosti, sa opiera o analýzu obsahu najdostupnejších zdrojov informácií: internetových stránok, mediálnych informácií a krátkych etnografických pozorovaní v predajniach kláštorných výrobkov.

Medicína má oveľa dlhšiu históriu ako kresťanstvo, ale práve kresťanstvo malo na ňu obrovský vplyv. Prvý nicejský koncil (r. 325) zavazoval biskupov, aby pri farách zakladali útulky a nemocnice pre bezdomovcov a chorých. Rozkvet liečiteľstva, ktoré bolo uznané za jednu z dôležitých povinností voči blízkym, nastal spolu s rozvojom reholí. Prvý nemocnicu na poľskom území založili v r. 1152 cisterciáni v Jędrzejowe, pričom v stredovekom Poľsku existovalo už 36 nemocníc, ktoré založili bratia *cruciferi* (krížovníci)¹. Medik, ktorý sa zapísal do dejín a medicíny, bol dominikánsky mních, brat Mikołaj z Polski (ok. 1235–1316), študent školy

Interiér obchodu „Produkty Benedyktyńskie“ v benediktínskom opátstve v meste Tyniec, fot. M. Masłowiec.

Vývesný štít obchodu „Produkty Benedyktyńskie“ v benediktínskom opátstve v meste Tyniec, fot. M. Masłowiec.

v Montpellier, filozof, lekárnik, dvorný lekár krakovského princa Leška Čierneho². Svojím lekárnickým umom boli známi jezuiti, ktorí v Poľsku pôsobili od polovice 16. storočia. V ich varšavskom kolégiu vznikla inštitúcia, ktorú môžeme pokladať za najstaršiu školu farmácie v Poľsku. Veľkú zásluhu na zlepšení zdravotného povedomia poľskej spoločnosti mali kláštorné školy pre dievčatá, vedené ženskými rehoľami. Žiačky tam získavali základné vedomosti z oblasti prevencie chorôb, výroby jednoduchých liekov, zbierania a sušenia bylín³. Mnohé rehole mali vlastné tlačiarne, v ktorých tlačili knihy a brožúry s radami a popisom liečby rôznych zdravotných problémov. Rozvoj kláštornej medicíny sa zastavil v čase delení Poľska, ktoré po nich stratilo svoju nezávislosť (1795). Množstvo kláštorov bolo zrušených a navyše okupujúce mocnosti sťažovali a obmedzovali všetky aktivity Cirkvi. Po opätovnom získaní nezávislosti v roku 1918, mohli rehole znovu slobodne vykonávať opateru chorých. Avšak len na krátky čas, pretože v roku 1939 začala 2. svetová vojna. Po vojne sa charitatívna a lekárska činnosť reholí znova obmedzila. V roku 1951 boli zoštátnené všetky kláštorné lekárne a nemocnice spravované rehoľami. Situácia sa zmenila až v 90. rokoch 20. storočia.

Benediktíni – bylinné „nalewki“⁴ a zdravá špalda

Benediktíni prišli do Poľska určite už v 10. storočí. Priniesli špecifickú spiritualitu, bohaté medicínske vedomosti a semená liečivých rastlín. V opátstve na Svätom Kríži (Svätom Kríži) je od 14. stor. zdokumentovaná existencia ošetrovne a ošetrovateľa. Medicína sa venovalo aj 22 sviätokrzyských traktátov zo 16. stor.⁵. Posledným lekárom – mníchom – bol tesne pred zrušením kláštora v roku 1819 Damian Ratajski. „Bol súčasne doktorom a lekárnikom podľa odvekých zvyklostí jeho predchodcov, tunajších benediktínov, ktorý sa okrem liečenia zaoberal výrobou liečivých prípravkov“⁶.

V 11. stor. bolo založené opátstvo v meste Tyniec pod Krakovom, najstaršie benediktínske centrum v Poľ-

Likér „Benedyktyńka“, fot. M. Masłowiec.

sku, ktoré pretrvalo do dnešných čias. V zdrojoch sa uvádza, že v tynieckých záhradách sa nachádzal *herbularius* a včelín⁷. Treba tiež spomenúť, že kláštorné záhrady sa stali vzorom pre neskoršie šľachtické bylinkové záhrady, ale aj dedinské záhradky. Vďaka benediktínom obyvatelia poľského územia spoznali mnohé rastliny pôvodom zo Stredomoria, ktoré sa začali používať v liečiteľstve i v kuchyni.

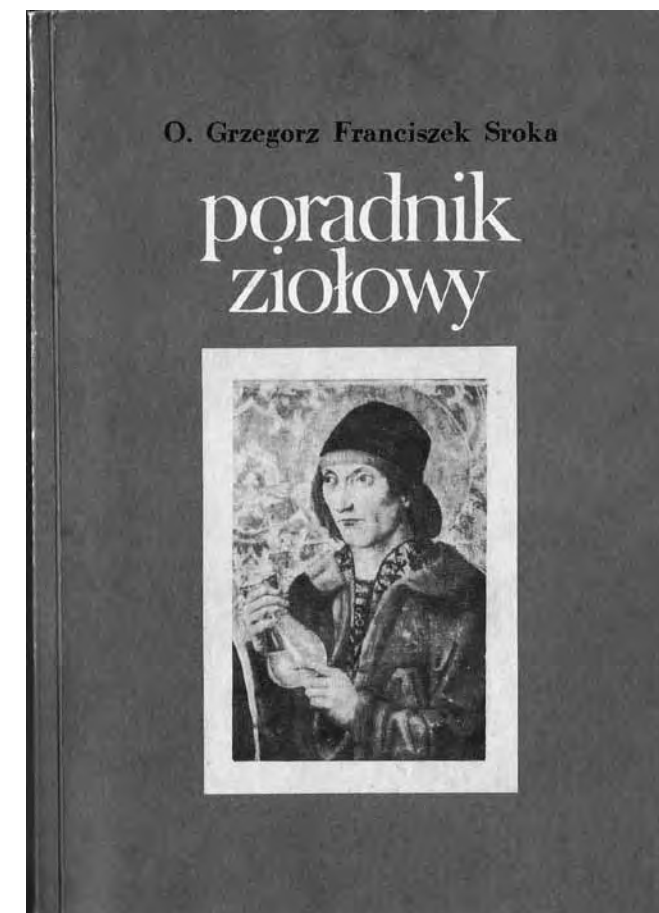
Dnes v tradícii benediktínskej medicíny pokračuje kláštor vo veľkopolskom Lubine, kde sa od roku 2007 vyrába lubiňská „Benedyktyńka“. Tento likér nadväzuje na liečivé „nalewki“, ktoré sa v benediktínskych kláštoroch vyrábali od 16. storočia. Lubiňská „Benedyktyńka“ obsahuje 21 bylín, ktoré napomáhajú správne fungovaniu tráviaceho systému. V roku 2009 bol likér zapísaný do Zoznamu regionálnych výrobkov, spravovaného Ministerstvom poľnohospodárstva. V uvedenom registri sa nachádzajú tradičné produkty, vyrábané podľa starých receptúr. „Benedyktyńku“ uznávajú aj kulinárski odborníci, nájdete ju na gastronomických a turistických trhoch. Likéry a „nalewki“ lubiňských mníchov sa dajú kúpiť v sieti špecializovaných obchodov „Produkty Benedyktyńskie“ na území celého Poľska, v internetových obchodoch a môžete si ich objednať aj priamo u výrobcu.

Lubiňskí benediktíni sa venujú tiež vedeckej tradícii svojej rehole. V roku 2011 sa v opátstve konala konferencia „Liečba bylinkami v kláštoroch – história a súčasnosť“. Prezentované príspevky sa týkali dejín kláštornej medicíny, súčasného stavu prírodnej liečby v kláštoroch ako aj smerov, akými sa uberá pestovanie bylín a ich využitie v liečiteľstve.

V poľských kníhkupectvách sa v poslednej dobe môžeme často stretnúť s knižkami súvisiacimi so sv. Hildegardou z Bingenu (1098–1179). Fascinujúca postava Sybily z Porýnia, jej filozofické koncepcie, hudba a praktické rady ohľadom zdravia, čiže harmónie medzi všetkými rovinami ľudskej prirodzenosti, sa pre mnohých ľudí stali inšpirujúcimi a dôležitými. V Legnici sídli Poľské centrum sv. Hildegardy. Jeho zakladateľka, propagá-

torka liečebného systému podľa filozofie svätice, vedie prednášky a dielne, ktoré sú o. i. súčasťou rekolekcií v tynieckom opátstve. Internetový obchod „Centrum św. Hildegardy“ ponúka knihy, kozmetiku, kamene a rôzne výrobky zo špaldy – základnej zložky Hildegardinej diéty⁸. Nasledovanie sv. Hildegardy môže byť spôsobom života, pokusom o spoznanie sveta a hľadania si v ňom svojho miesta. V katolíckom týždenníku „Gość Niedzielny“ sa píše: „Bylinkárstvu sa pani Teresa začala venovať asi pred 20 rokmi. Jej zdravotný stav sa vtedy natoľko zhoršil, že lekári bezradne krútili hlavami. Ale ona sa nevzdala a začala hľadať pomoc v liečivých rastlinách, z roka na rok odkrývala ich tajomstvá. O čosi neskôr, už keď bývala blízko Svätého Kríža (kam sa presťahovala z mesta Kielce s manželom), ju zaujala aj sv. Hildegarda. (...) Pani Teresa sa zúčastnila rekolekcie u benediktínov v tynieckom opátstve, kde sa vďaka mníchom dozvedela o sv. Hildegarde z Bingenu. – A to bolo to, čo som hľadala. Veď prvými správcami kláštora vo Svätom Kríži boli benediktíni a sv. Hildegarda, ktorá žila v 12. stor., venovala veľkú časť svojho poslania medicíne a prírodnej liečbe – vysvetľuje. (...) Zaujal ju najmä „program zdravia“ propagovaný sväticou, ktorý sa opiera o jednotu ducha a tela a päť zlatých pravidiel“⁹. Hrdinka článku sa vzdala kariéry v meste a v Świątokrzyských horách si otvorila obchod s prírodnými výrobkami „Oaza“, kde si záujemcovia môžu kúpiť

Obal knihy o Grzegorza Sroki „Poradnik ziołowy“.

špaldu, koreniny, medy a prírodnú kozmetiku na báze svätokrzkových rastlín, vyrobenú bylinkárkou a nadšenu nasledovníčkou sv. Hildegardy.

Františkáni – charizmatickí bylinkári a kapucínsky balzam

Vo františkánskej reholi zohrávajú dôležitú úlohu akty milosrdenstva voči chorým. Okolo r. 1234–1236 prišli Menší bratia do Vroclavu. O niečo neskôr bol založený kláštor v Krakove. O dávnom liečiteľskom umení františkánov v Poľsku vieme len málo. Na druhej strane, v 20. stor. boli známi dvaja výborní a charizmatickí františkánski bylinkári – o. Andrzej Czesław Klimuszko (1905–1980) a o. Grzegorz Franciszek Sroka (1930–2006). O. Klimuszko bol jasnovidec, bylinkár a liečiteľ, autor kníh „Szukajmy szczęścia w przyrodzie“ (*Hľadajte šťastie v prírode*) a „Wróćmy do ziół“ (*Vráťme sa k bylinkám*). Tento františkán zostavil mnoho receptúr z liečivých rastlín, ktoré pomáhajú pri viac ako 120 chorobách. Liečiteľ sa stal známym široko-dáľoko; do kláštora v Elblągu, v ktorom býval veľa rokov, prichádzali s prosbou o pomoc chorí ľudia z celého Poľska i zo zahraničia. „Príroda nás živí, učí, lieči, tší, miluje a robí radosť“, písal mních, ktorý mal neobyčajný dar spoznávania prírody a využívania jej zásob pre zdravie človeka. Veľkou františkánskou autoritou v oblasti prírodnej liečby bol o. Grzegorz Sroka, ktorý v Rychwałde blízko Żywca založil bylinkársku poradňu, v ktorej ho navštívilo viac ako 1 000 chorých. Svoje rady dával aj prostredníctvom internetu. Bol o. i. autorom knihy „Poradnik ziołowy“ (*Liečenie bylinkami*), do ktorej zahrnul rady z oblasti prírodnej liečby, ako aj iné rady, týkajúce sa napr. zdravého životného štýlu a jednoduchých spôsobov, ako predísť chorobám. O. Sroka zostavil viac ako 20 bylinných preparátov na rôzne choroby a ochorenia. Lieky podľa receptúr františkánskych bylinkárov sa dajú kúpiť v obchodoch pri kláštoroch a tiež na internete.

Na svojich predchodcov nadväzuje o. Marcellin Pietryja z kláštora v Katoviciach-Panewnikoch. Práve tam

Herbarium św. Franciszka, sken z knihy o. M. Pietryju „Herbarium św. Franciszka“, Katowice 2012, s. 71.

Balsam kapucyński, fot. M. Masłowicz.

bolo v roku 2007 otvorené „Herbarium św. Franciszka“, miesto, kde sa dajú kúpiť bylinky, vypiť čaj, vyčistiť a obnoviť kontakt s prírodou v súlade s ideami sv. Františka, patróna rehole a „Herbaria“¹⁰. Katovickí františkáni od roku 2007 každoročne organizujú Bylinkársko-farmaceutické konferencie, ktorých cieľom je spopularizovať vedomosti o zdravom spôsobe života, zdravotnej profylaxii a prírodných spôsoboch liečby. Tematika konferencie je veľmi bohatá, keďže sa na nej zúčastňujú špecialisti z rôznych oblastí medicíny, kozmetológie, farmácie, dietickej, práva, a pod.

Jedným z najznámejších liečivých preparátov kláštornej medicíny je „Balsam kapucyński“ (*kapucínsky balzam*), ktorý sa vyrába od medzivojnového obdobia v Krakove. Jeho blahodarné účinky sú výsledkom spojenia byliniek, medu, propolisu a balzamických živíc. Balzam sa považuje za univerzálny liek. V 30. rokoch 20. stor. ho propagovali týmto štvorverším:

Na ból głowy, nogi ręki,
Aby skrócić wszelkie męki,
Ażeby żyć jak najdłużej –
Kapucyński Balsam służy.

Na boleść głowy, nohy, ręki,
Odstráni akékoľvek męki,
Aby bol život čo najdlhší –
Kapucínsky balzam posłuży.

Do roku 2005 sa „Balsam“ vyrábala pre potreby kláštora a len malé množstvá boli k dispozícii pri bráne kláštora. Ako rásť záujem o preparát, kapucíni na jeho výrobu a distribúciu založili výrobnú-obchodnú spoločnosť „Manufaktura Kapucynów“. Distribúcia „Balsamu“ prekročila brány krakovského kláštora, keď vstúpila do virtuálneho sveta internetu. Takisto bol zapísaný do Zoznamu tradičných výrobkov.

Milosrdní bratia – poradne, lekáreň a nemocnice

Charizma Hospitálskej rehole sv. Jána z Boha je apoštolát voči chorým, chudobným, trpiacim a opusteným ľuďom. Terapia, ktorú Milosrdní bratia využívajú, sa zakladá na prírodných prostriedkoch, ktoré dal Boh podľa Knihy Genézis človeku pri stvorení sveta.

Milosrdní bratia prišli do Poľska na začiatku 17. storočia. Ako prvé sídlo si vybrali Krakov, kde už v roku 1610 založili prvú nemocnicu s 12 lôžkami. „Nemocnice tejto rehole sú prvými nemocnicami v modernom ponímaní, t. j. liečili tam chorých, kdežto dávne nemocnice boli so svojimi starými pacientmi v skutočnosti len útulkami pre starých a nevyliciteľne chorých. Milosrdní bratia sú v určitom období na prvom mieste v nemocničnej terapii a majú medzi sebou často vynikajúcich lekárov“¹¹. Jedným z nich bol Ludwik Perzyna (1752–1800), autor lekárskeho kompendia „Lekarz dla włościan“ (*Lekár pre roľníkov*, Kalisz 1793), v ktorom zhrnul vedomosti o liečbe najčastejších chorôb, ktoré

Vývesný štít „Apteki Bonifratrów“ v Krakove, fot. J. Masłowicz.

Interiér „Apteki Bonifratrów“ v Krakove, fot. J. Masłowicz.

trápi nižšie spoločenské vrstvy¹². Pri nemocniciach Milosrdných bratov vznikali lekáreň, ktoré využívali nielen hospitalizovaní pacienti. Prírodná liečba sa veľmi silno rozvíjala u Milosrdných bratov vo vilniuskom konvente a po 2. svetovej vojne v Lodži, kde bola založená prvá poradňa prírodnej liečby, ktorú vyhľadávali chorí z celého Poľska. Neskôr vznikli poradne vo Varšave a v Krakove¹³. Dnes ich môžeme nájsť aj vo Vroclave, Legnici, Ząbkowicach Śląskich a Prudniku.

Lieky odporúčané v poradniach sa zložením neodkláňajú od pôvodných receptúr mníchov, aj keď sa prispôbujú novým vedomostiam o účinkoch liečivých rastlín. Objavujú sa aj nové bylinky, ktoré sa pridávajú na zoznam liečivých prostriedkov Milosrdných bratov. „V našej praxi využívame viac ako 100 rôznych rastlinných surovín, z ktorých v našej lekárni pripravujeme (...) rôznorodé produkty, t. j. zmesi na vnútorné použitie (viac ako 70 zmesí z niekoľkých, či väčšieho počtu bylín) a na vonkajšie použitie (...). Máme tiež niekoľko zmesí na liečbu konkrétnych ochorení, ktoré sú dostupné bez receptu (...). Vyrábame aj „nalewki“, kvapky a sirupy, roztoky na vonkajšie použitie, masti (salicylová, propolisová, nechtíková, peruánsky balzam, krémová, ichtyolová), a ponúkame tiež samotné bylinky na váhu (...).“¹⁴. Lekárne pod záštitou Milosrdných bratov fungujú v Tešíne, Krakove, Lodži (farmaceutická a bylinková), Prudniku, Varšave, Vroclave a Zebrzydowiciach.

Rehoľa sa venuje aj vydavateľskej činnosti. Štvrtročník „Bonifratrzy w służbie chorým“ (*Milosrdní bratia v službe chorým*) okrem článkov o histórii a súčasnej činnosti rehole ponúka aj zdravotnú poradňu. Vedomosti o medicíne a prírodnej liečbe Milosrdných bratov, vychádzajúce z niekoľkostoročnej tradície, popularizujú aj iné publikácie na poľskom trhu. Kuria Prowincjalna Zakonu Bonifratrów (*Provinciálna kapitula Rehole milosrdných bratov*) je vydavateľom knihy „Poradnik Bonifratrów. Porady medyczne i ziołolecznicze“ (*Rady Milosrdných bratov. Medicína a prírodná liečba*). Teodor Książkiewicz OH je autorom série príručiek „Ziołolecznictwo ojców bonifratrów“ (*Prírodná liečba Milosrd-*

Opátstvo benediktínov v meste Tynec, fot. M. Masłowiec.

ných bratov), profilovaných špeciálne pre staršie osoby, ženy a deti, a tiež knihy „Zioła w walce z nowotworami” (*Bylinky v boji s nádormi*).

Kláštory – únik k svätému pokoju

V čase, keď život ľudí riadi zdraviu škodlivý stres, sa čoraz častejšie hovorí o tom, že podmienkou pre zdravú dušu a telo je vnútorný pokoj. Kláštory, ktoré si žijú vlastným tempom, môžu byť poskytovateľmi tohto drahocenného lieku.

Príležitosťou na vychutnanie ticha počas najhluchnejšieho dňa roka je „anti-Silvester” v benediktínskom opátstve v meste Tynec. Od roku 2008 do kláštora prichádzajú hostia unavení z hlučných a povrchných osláv. Strávia niekoľko dní ako normálni mnísi – meditujú, zúčastňujú sa modlitieb, spoločných spevov. Okrem toho si prezerajú kláštor, počúvajú prednášky o benediktínskej spiritualite, minulosti i súčasnosti kláštora. „Zaznamenali sme zvýšený záujem o takýto spôsob trávenia Silvestra, čiže v tichu, meditácii, ďaleko od každodenného zhonu a problémov, aby sa človek mohol upokojiť (...). V tomto roku sa mníchov v Tyńci chystá navštíviť približne 80 ľudí”¹⁵. Programy, ktoré vychádzajú z pustovníckej tradície, organizuje „Centrum Terapeutyczne Pustelnia Złotego Lasu” v Rytwianoch. V bývalom kamaldulskom kláštornej komplexe sa môžete zúčastniť turnusov organizovaných pod heslom „Zdrowie przez ciszę” (*Zdravie prostredníctvom ticha*), ktoré majú pomôcť získať späť vnútornú harmóniu, rovnováhu a pokoj, dobre vplývať na duchovnú a biologickú obnovu a otvárať účastníkom možnosti osobného rozvoja. Zvládnuť terapiu tichom môže byť ale veľmi náročné. Takto ju preživala účastníčka turnusu: „Z ticha vám

ide hlavu roztrhať. Cítim sa nepríjemne, preto sa snažím ticho prehlušiť. Suchozem, presúvam, spievam si popod nos, veším oblečenie do skrine, donekonečna ho natriasam, škripem s pántmi. Zvonka sa každú hodinu ozýva kostolný zvon a útržky rozhovorov turistov, ktoré v tomto tichu znejú akosi prenikavo.”¹⁶ Fenoménu života kamaldulov sa o niečo viac približuje pustovnícky turnus organizovaný priamo v „Centrum”. Jeho idea sa opiera o človeku prospievajúci rád a pravidelný rytmus života a tiež o dodržiavanie diéty súčasných mníchov. Bývalá kamaldulská pustovňa sa dnes stáva ozdravujúcim azylom.

Súčasný záujem o kláštornú medicínu pramení z hľadania nerelatívnych hodnôt v chaotickom svete. V posledných rokoch sa výrazne rozvinuli aktivity, ktoré sú odpoveďou na tento záujem. Dúfam, že obľúbenosť liekov, kozmetiky a iných výrobkov, ktoré sa odvolávajú na stáročnú kláštornú tradíciu, povedie nielen ku komerčnému úspechu výrobcov, ale tiež k lepším vedomostiam a úcte ku kresťanským koreňom vlastnej kultúry.

Literatúra

¹ Starnawska M., *Szpitalnictwo zakonów krzyżowych w średnio-wiecznych miastach polskich. Zarys problematyki*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red Dąbrowska M., Kruppe J., Warszawa 1998, s. 87–95.

² Ganszyniec R., *Brata Mikołaja z Polski pisma lekarskie*, Poznań 1920; Sulimczyk – Swieżawski E., Wenda K., *Materyjały do dziejów farmacji w dawnej Polsce*, Warszawa 1882, s. 4.

³ Szylar A., *Idealy wychowawcze w klasztornych szkołach żeńskich w okresie potrydenckim do początku XIX wieku*, „Paedagogia Christiana” 2012, nr 2, s. 11–17.

⁴ pozn. prekladateľa: poľská nalewka je v tomto prípade vo význame liečivá bylinná tinktúra.

⁵ Arabas I., *Czarni mnisi, wirydarze, infirmerie i benedyktynka*, „Panacea-Leki ziołowe”, 2008, nr 4 (25), s. 32.

⁶ Sulimczyk – Swieżawski E., Wenda K., *Materyjały do dziejów farmacji w dawnej Polsce*, Warszawa 1882, s. 5.

⁷ Bogdziewicz A., *Ogród benedyktynów tyńieckich*, „Panacea-Leki ziołowe”, 2009 nr 3 (28), s. 29.

⁸ <http://www.hildegarda.pl>.

⁹ Woynarowska M., Capiga A., *Mnisi-i-mniszki-lekarskie*, „Gość Niedzielny”, 2013, nr 26; <http://gosc.pl/doc/1609053.Mnisi-i-mniszki-lekarskie>.

¹⁰ Pietryja M. J., ofm, *Herbarium św. Franciszka*, Katowice 2012, s. 65–66.

¹¹ Brak autora, *Bonifratrzy w Wilnie*, „Przewodnik Katolicki”, 1929, nr 37, s. 3.

¹² Schletz A., *Ludwik Perzyna*, Polski Słownik Biograficzny, t. 25 z. 4, Wrocław etc., 1980, s. 644–646.

¹³ Pruszczyński J., *Tradycja i charyzmat. Ziołolecznictwo ojców bonifratrów*, „Panacea – Leki ziołowe”, 2003, nr 3, s. 24–26.

¹⁴ Samosiej M., *Tradycyjne ziołolecznictwo jako narzędzie dla współczesnego lekarza*, „Aptekarz Polski”, 2012, nr 73/51 online.

¹⁵ <http://www.tvn24.pl/krakow,50/zakonnicy-zapraszaja-na-antysylwestra,296914.html>. Informacja dotyczy 2012 r.

¹⁶ Rosmanowska M., *Dziennik z pustelni*, „Gazeta Wyborcza” 2009, http://wyborcza.pl/1,76842,7186924,Dziennik_z_pustelni.html#ixz-z2wyGRn0bz.

Autorka

Justyna Masłowiec. Etnologička, muzeologička, absolventka Inštitútu Etnológie Jagelonskej univerzity a doplnujúceho štúdia muzeológie. Pracovala v Okresnom múzeu a na Vysokej škole humanitných a prírodných vied v meste Sandomierz. V súčasnosti pracuje v Etnografickom múzeu Seweryna Udzieli v Krakove. Je členkou Poľského etnologického spolku a Združenia poľských muzeológov.

Resumé

Text „Kapucínsky balzam a ticho. Nazretie do kláštornej medicíny v súčasnom Poľsku” je pokusom o priblíženie tradície liečiteľstva v reholiach a tiež prezentáciou vybraných aspektov ich aktuálneho pôsobenia v oblasti medicíny a ochrany zdravia. Článok sa týka benediktínov, františkánov a Milosrdných bratov. Tieto rehole, v minulosti známe svojimi úspechmi v medicíne, sa aj dnes zaoberajú starostlivosťou o chorých a farmáciou, zapájajú sa do vedeckej, propagačnej, výrobnéj a hospodárskej činnosti, využívajú aj možnosti internetu. V texte je načrtnutých niekoľko javov spojených s viditeľne rastúcim záujmom o rehoľný život v Poľsku za posledné roky. Spomedzi nich treba spomenúť aspoň rozvoj trhu s kláštornými výrobkami a vydavateľstiev spojených s kláštornou medicínou a kuchyňou.

Ján Kubica Kláštory a spôsoby liečenia

Vzostup kláštornej medicíny

Kláštorná medicína vychádza priamo z podstaty kresťanskej náuky, t. j. milovať bližných a pomáhať im, čoho súčasťou je aj medicína či liečiteľstvo. Počiatky stredovekej kláštornej medicíny siahajú k zániku starovekej Rímskej ríše, ktorá v oblasti zdravotníctva dosiahla nemalý pokrok a rozvoj. Avšak jej rozsiahly vnútorný a vonkajší rozvrst sa dotkol aj vnútorného fungovania služieb, teda aj tých liečiteľských.

Do tejto situácie na prelome 5. a 6. storočia vstúpil Benedikt z Nursie, mních a zakladateľ prvej rehole v západnom kresťanstve a tiež kláštora na Monte Cassine v dnešnom Taliansku. Svätý Benedikt si v zložitej a neprehľadnej situácii v krajine zvolil za svoje životné krédo starostlivosť o chorých, ktorá musí byť *ante omnia et super omnia* – pred všetkým a nad všetkým ostatným.¹ Bola to pomerne prevratná myšlienka, ktorá sa ujala a jej dôsledky môžeme vidieť dodnes. Zakladateľ

Salerno – medicínska škola. (Zdroj: Wikipédia.)

benediktínov vypracoval kláštorný poriadok, ktorý už nezahŕňal bezúčelnú askézu a pustovníctvo, ale predsa zaviedol prísny a cieľavedomý režim, ktorý sa stal vzorom pre ďalšie rehole. Okrem starostlivosti o chorých sa kláštorný život riadil známym pravidlom *Ora et labora*, teda modli sa a pracuj. Benedikt nebol len mníchom, ale vyznal sa aj v medicíne, o čom svedčí liek proti – vtedy rozšírenému – moru.²

Dielom *Institutiones* od benediktína Cassiodora, ktoré sa stalo vedomostnou či vedeckou rukoväťou pre mníchov, sa od druhej polovice 6. storočia začína realizovať Benediktova vízia o vzdelávaní mníchov pre vyvíjanie stále dokonalejších liečebných postupov. Regula benediktínov zavazovala mníchov predovšetkým vedieť čítať a písať. Sám Cassiodorus nabádal študovať diela antických lekárov ako Hippokrata, Galéna a ďalších. Rýchlo sa šíriace mníšske opátstva tak na začiatku stredoveku neboli len hodnovernými miestami pre necirkevné autority, ale stávali sa aj všeobecnými centrami vzdelanosti a kultúry. Constantinus Africanus, ktorý študoval medicínu a mágiu v Babylone a Tunise, neskôr vstúpil do kláštora na Monte Cassine a obohatil tento

liečiteľský smer o preklady z arabskej, židovskej a grécko-rímskej medicíny, najmä z diela Galéna.

Prvým písomným dôkazom, resp. dielom o kláštornej medicíne vôbec je *Lorscher Arzneibuch* (Lorská kniha liekov) z roku 795, ktorá spomína už aj – v Európe veľmi drahé – orientálne korenia ako zázvor či šafran. Pripravoval ho pravdepodobne lorschský opát Richbodo. Táto kniha má 150 strán a tvoria ju medicínsko-farmaceutické texty, ktoré poskytujú dobrý prehľad o vtedajšom spôsobe starostlivosti o chorých, vrátane viac než 500 receptov z rôznych zdrojov.³ Jedna z častí liekopisu obhajuje kláštorné lekárstvo ako súčasť Božieho plánu.

V 8.–9. storočí začalo vrcholné obdobie kláštornej medicíny, ktoré trvalo zhruba do 13. storočia. Druhý cirkevný koncil v Aachene v r. 817 zveril lekárstvo a starostlivosť o chorých takmer celkom do rúk mníchov a mníšok.⁴

Obmedzenie činnosti a úpadok kláštornej medicíny

Rozvoj mníšskeho liečiteľstva bol obmedzený od koncilu v Clermonte v roku 1130. Na ňom sa neodporúčalo mníchom liečiť chorých v záujme posilnenia ich náboženského cistenia. V roku 1163 na koncile v Tours vyšiel edikt *Ecclesia abhorret a sanguine* (v zmysle zabránenia práce s krvou), ktorým boli všetky chirurgické výkony mníchom zakázané.⁵ Na Štvrtom lateránskom koncile v roku 1215 bol pre mníchov potvrdený zákaz robiť vypalovanie a chirurgické rezy.⁶

Vo všeobecnosti sa nariadenie o zákaze liečiteľskej činnosti mníchov vykonávalo len voľne a mníšske liečiteľstvo sa praktizovalo v niektorých častiach Európy až do 14. storočia, kedy je však už minimalizované prirodzeným spôsobom, vzhľadom na stále rozsiahlejší záber pôsobenia absolventov lekárskej fakulty. Kláštorné špitály v dôsledku predošlých argumentov začínali naberať opäť skôr sociálno-zdravotnícku podstatu, čo sa výrazne prejavilo napríklad pri nie ojedinelom výskyte rôznych epidémií. Úlohu rehoľníkov pri opatere chorých preberali laici a laické spoločenstvá, napríklad bratstvo antonitov. Pomáhali aj terciárne rehoľné rády, tzn. uzavreté svetské spoločenstvá venujúce sa tejto činnosti.

V roku 1435 vznikol v saskom kláštore tzv. *Lipský liekopis*, ktorý pozostával z prekladu salernského farmakologického diela *Circa instans* a fragmentov z podobných prameňov. V stredovekom bylinkárstve bolo takmer vylúčené zistiť všetky účinky rastliny v dohľadnej dobe, preto sa informácie o bylinkách zhromažďovali dlho až veľmi dlho. Dodnes známy jav zmeny pôsobísk rehoľníkov pôsobil v tomto zmysle ako výhoda, pretože sa tak prostredníctvom daného mnícha zabezpečilo aj akési odovzdávanie liečiteľských skúseností medzi jednotlivými spoločenstvami rehole.

Príslušníci reholí pôsobili v stredovekých špitáloch ako ošetrovatelia, ale pochopiteľne aj ako duchovní, pastoračná služba, nakoľko ešte od stredoveku postup-

ne prechádza správa špitálov do rúk miest. Financovanie bezplatnej opatery o najslabšie sociálne skupiny bolo zabezpečené aj formou pridelenia výnosov z pozemkov a podobne.⁷

Kláštorné priestory pre liečbu

Aj kláštorný špitál mal svojich predchodcov v neskoršej starovekej Rímskej ríši a aj oblasti východného kresťanstva, kde v roku 370 založil Basileos Veľký tzv. veľký nemocničný ústav neďaleko Caesarey vo východnej Anatólii, neboli to ešte zariadenia stredovekého typu. Rozdiel spočíval v účele priestorov, nakoľko v sta-

Chirurgia Rolandina, Roger de Salerno, 13. st., British Library. (Zdroj: www.drachenkinder-hannover.de)

rovekých špitáloch ešte neoddelili priestory na útulok pre chudobných a priestory pre chorých.

Prvé „stredoveké“ xenodochium – vo voľnom preklade „domov pre cudzincov“ otvorili v roku 542 v Lyone a prvé leprosorium – akýsi špitál pre malomocných – v roku 570 tiež v dnešnom Francúzsku. Takzvané *xenodochium* bolo vlastne pôvodným zariadením „nemníčov“ a až neskôr, v polovici 8. storočia, sa začína vyskytovať pojem *hospitalia* alebo *infirmarium*.⁸ Preme-

novanie pojmom *hospitalia* súviselo s tým, že sa v týchto zariadeniach začala poskytovať popri nocľahu aj liečba a ošetrovanie hostí. Dokonca sa tieto zariadenia aj rozdeľovali podľa sociálnej príslušnosti osôb na útulky pre bohatších a chudobnejších. Dostali aj najesť, napríklad mäso, syr, vajíčka, ba aj trochu vína. Slovo *hospitalia* je odvodené zo slova *hospitium*, teda útulok, a to od slova *hospes*, čiže hosť, cudzinec. Toto slovo sa vo všeobecnej forme prakticky používa celosvetovo dodnes, i keď už v inom, modernejšom význame.

Kláštorné priestory celkovo zahŕňali infirmárium, čiže izbu s lôžkami pre chorých, a tiež armarium ako sklad liečiv. Kláštor mal aj špeciálnu záhradku *hortulus*, kde pestovali potrebné liečivé bylinky. Dôležitou časťou bolo útočisko pre hostí (*xenodochium*), kde sa mohli uchýliť hostia alebo chudobní z okolia kláštora. Infirmárium, inak kláštorná nemocnica v užšom zmysle, vznikla najneskôr koncom 7. storočia v Taliansku. V benediktínskych kláštoroch bolo infirmárium určené pôvodne pre mníchov, potom aj pre verejnosť; napríklad to na Zobore malo celkovo 4 miestnosti, 8 postelí a priestory pre umývanie a kúpeľ, a pochopiteľne aj lekárne s laboratóriom.⁹

Lekárne sa vyvinuli v podstate zo sušiarň a skladísk liečivých bylín. Postupne, ako sa rozmáhala príprava liečebných prípravkov, sa táto miestnosť – armarium – rozšírila na lekárňu v pravom zmysle, kde sa lieky pripravujú aj vydávajú. Prvé samostatné lekárne boli výdajne liekov v kláštorných špitáloch, ktoré spočiatku viedli lekári – na Monte Cassine, a v St. Gallene. Prvým zaznamenaným lekárnikom bol hlavný kuchár a pivničný majster v kláštore v Trevíri. Tento prvý lekárník predával korenie, aqua vitae, tzn. alkohol a liečivá.

Po obmedzení činnosti clermontským koncilom rozšírili v roku 1132 clunyjský kláštor tak, aby mal 80 postelí pre chorých mníchov, štyri ohniská, odpadové kanály a dymovody a stal sa tak jednou z prvých veľkých nemocníc. Niektoré kláštory mali aj oddelené priestory podľa druhu choroby. Predovšetkým izolácia chorých na lepru nastala súbežne so vznikom prvých liečebných priestorov. V roku 1048 vznikol rád lazarisťov, ktorí opatrovali nevyliciteľne chorých na malomocenstvo a na to zakladali tzv. lazarety – *leprosoria*, ktorých úlohou bola starostlivosť o chorých a ich izolácia od nenakazených ľudí.

Metódy prevencie a liečby

V podstate kľúčovou teóriou pre kláštornú medicínu bola teória zdedená ešte od Aristotela a Galéna, a to pohľad skrze náuku o štyroch telových šťavách – krv, sliz, žlč, čierna žlč, z ktorých jedna prevláda a charakterizuje povahu jednotlivca, a týmito šťavami si vysvetľovali veľmi veľa zdravotných ťažkostí. Pokúšali sa vyrovnať nerovnováhu týchto štiav v tele, a ako metódy im slúžili napríklad preháňadlá, odsávanie bankami a často aj púšťanie žilou, ktoré slúžilo ako prevencia chorôb, utlmenie zápalu a zlepšenie lokálneho prekrvenia.

Jednou zo samozrejmostí kláštornej medicíny v stredoveku bol pôst, teda odopieranie si potravy a ďalších vecí pre pozitívne telesné a duševné účinky, a zároveň ako forma obety Bohu. Mníši zďaleka neboli prvými obhajovateľmi pôstu v histórii. V kláštorných pravidlách mali zakomponované určité klasické pôstne prvky a uplatňovali ich ako odborníci naslovovzatí aj v liečiteľskom prístupe k pacientom. Pôst pokladali za prevenciu aj liečbu. Týkal sa aj požívania alkoholu, ale už sám Benedikt vedel, že menšie množstvo alkoholu – presnejšie 2,5 dcl vína alebo pol litra piva – môže zdraviu prospieť. Kláštorná medicína sa do veľkej miery sústredila na pozorovanie stravovania a na poruchy zažívacieho ústrojenstva, neobídúc pečeň a žlčník.

Cesnak sa používal nielen ako korenie, ale aj ako antibiotikum. Kapusta zasa na varenie polievky a tiež na obklad na zlepšenie prekrvenia.¹⁰ Bolesti hlavy liečili pomocou čerstvých listov a lupienkov ruže, migrény vavrínovými listami s vínom. Proti pľúcny m ochoreniam a kašľu používali rehoľníci tymian, ale tiež oregano v kombinácii s rumančekom. Na dráždivý kašeľ odporúčali šalviový čaj s vínom, na ochorenia žíl zmes prhlavy, petržlenu, zeleru, feniklu a medu, na zápaly v ústnej dutine ružovú vodu a ružový med, na nevoľnosť fenikel s vínom alebo vodou, alebo mäta roľnú. Na žalúdočné bolesti sa spomína kôpor, levanduľa, mäta pieporná, medovka a galgán v spojení s d'umbierom a horcom. Na ekzémy odporúčajú potočnicu lekársku s husacou masťou, proti lupienke fialkový olej a slezové listy uvarené v moči, na bradavice mliečnik natieraný každý deň až dvakrát alebo aj repík s octom.¹¹

Stredovekí liečitelia považovali za pôvodcu mykrotických ochorení kože niečo ako malé červičky, správne však podávali takto postihnutým výťažok z koreňa ľalie. Bodnutie hmyzu zmiernovali naraz soľou, medom a octom, úpal a popáleniny zasa obkladom z jelenieho loja a ružového oleja. Bolesti chrbtice utišovali zahrievaním, pomliaždeninami a iné tupé poranenia požívaním red'kovej šťavy, potom parným kúpeľom a pri neúčinkovaní ešte odvarom z koreňa prhlavy. Recept na uderené rameno alebo nohy spočíva v obklade z čierneho korenia uvarého vo víne.¹²

Jeden z prvých receptov na vyhotovenie tzv. uspávacej špongie sa našiel v montecassinskom kláštore. Bolo k nemu treba ópiové semená, listy mandragory a listy bolehlavu.

Laické liečiteľstvo

V roku 1140 vznikol v Kráľovstve oboch Sicílií zákon o lekárskej povolani, ktorý stanovil, že každý, kto chce v krajine byť lekárom, musí si vyžiadať oficiálny súhlas. V roku 1231 sicílsky kráľ, zároveň nemecký cisár, Fridrich II. vydal zákonník „Constitutio regni Siciliae“, v ktorom je zahrnutý aj prvý medicínalný poriadok pre lekárníkov a lekárov, v roku 1240 študijný poriadok pre Salernskú školu.¹³ Tento zákonník po prvýkrát rozdeľuje liečiteľstvo na dve samostatné odvetvia, na medicínu a farmáciu. Podobne, ale o niečo neskôr, sa rozvíja aj

Schott H., Müller W., Roelcke V., Wolf-Braun B., Schadewaldt H. – *Kronika medicíny*. s. 97.

liečiteľstvo na juhu dnešného Francúzska, v Montpelieri, kde koncom 12. storočia vznikol zárodok prvého univerzitného vzdelávania zdravotníkov.

V priebehu ďalších dvoch storočí vzniklo niekoľko najstarších univerzít v Európe, a na nich aj lekárske fakulty. Štúdium vtedajšieho lekárstva na nich zabralo štyri až päť rokov.¹⁴ No nižšie úrovne vzdelania boli prístupné aj na stredovekých kláštorných školách a vo vtedajších kňazských seminároch, pričom odborne vychádzali z latinských spisov starovekých lekárov, ktoré sa opisovali v kláštorech.

Chirurgia patrila do stredovekej medicíny len okrajovo, vyčlenili ju bokom ako osobitné odvetvie kvázi remeselného charakteru. V 14. storočí vznikla vďaka cechu chirurgov v Paríži špeciálna škola pre tento účel zasvätená sv. Kozmovi a sv. Damiánovi.

Miesta kláštorného liečiteľstva na Slovensku

V stredoveku sa na liečiteľstve najvýznamnejšie podieľali predovšetkým mužské rehoľné rády. Na území Slovenska existovalo od 10. storočia do prvej polovice 16. storočia viac než 100 mníšskych spoločenstiev. Isteže, mnohé z nielen tunajších, ale aj európskych kláštrov zanikli buď pre ničivé vojenské akcie, lúpeže, alebo všedné požiare.

Salerno – medicínska škola. (Zdroj: Wikipédia.)

Z benediktínskych kláštrov u nás bol najvýznamnejší ten prvý, na vrchu Zobor nad Nitrou, založený v 11. storočí a ďalší mali v Hronskom Beňadiku. Kartuziánske kláštory boli na Kláštorsku a Červenom Kláštore. Kartuziáni mali špitál od roku 1346 v Spišskej Novej Vsi.¹⁵ Kamalduli si obnovili Červený kláštor a kláštor na Zobore. Ženská rehoľa, rehoľa alžbetínok, sa v Uhorsku usadila v 15. storočí v Bratislave, ale po istej pauze sa ich kláštorná lekáreň uviedla do prevádzky až v polovici 18. storočia.¹⁶ Dokonca aj iné rády, ktoré sa nesústreďovali výlučne na pomoc chorým, prevádzkovali tu a tam svoje lekáreň.

Prvými ozdravovacími inštitúciami na území Slovenska boli pravdepodobne lazarety, resp. leprosoriá pre starostlivosť o malomocných, ktoré boli zasvätené sv. Ladislavovi. Najstaršie zmienky máme o bratislavskom už z 11. storočia, z 13. storočia sú známe aj lazarety v Banskej Štiavnici, v Košiciach a Prešove.¹⁷ Zmienky hovoria o levočskom špitáli pri Kostole sv. Ducha v roku 1054.¹⁸ Bratislavský špitál bol mimo mestských hradieb, a v roku 1309 v ňom rád antonitov ostal už iba v duchovnej starostlivosti o hostí, pretože ho do svojej kompetencie prevzal bratislavský magistrát. Košický špitál spravovali johaniti a neskôr antoniti. V Banskej Bystrici existoval v 14. storočí špitál sv. Alžbety, v Banskej Bystrici zasa dominikánsky špitál a v Dravciach ústredný špitál antonitov, v Kremnici špitál sv. Kríža, a iné boli aj v Trnave, a v Matejovciach pri Poprade. V 15. storočí vieme aj o prešovskom špitáli a o ďalšom bratislavskom, na Podhradí.¹⁹ V tom poslednom pôsobili takisto antoniti a v jednom z bratislavských špitálov sa liečil aj niekto zámožnejší, pretože jestvuje dôkaz o zaplatení trov liečenia. Pochopiteľne, ide zväčša o liečiteľské inštitúcie, ktorých existencia bola dynamická a menili sa v nich časom rády a z finančných dôvodov aj prispievatelia – panovník, cirkev, mestá či šľachta. Jeden z vôbec prvých pôvodných mestských špitálov bol založený v r. 1380 v Trenčíne.²⁰

Literatúra

BARTUNEK, Anton. *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*. Prešov: Abart Gallery, 2012. 398 s. ISBN 9788097117481.
 JUNAS, Ján. *Průkopníci medicíny: Vývoj lékařství v životě a dile jeho tvůrců*. Praha: Avicenum, 1977. 364 s.
 DUIN, Nancy; SUTCLIFF, Jenny. *História medicíny: Od praveku do roku 2020*. Bratislava: Slovart, 1997. 255 s. ISBN 80-7145-146-0.
 RIPPA, Blažej Konštantín. *K histórii medicíny na Slovensku*. Bratislava: SAV, 1956. 200 s.
 BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Mária. *Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu*. Bratislava: SAV, 1973. 348 s.
 NIKLIČEK Ladislav; ŠTEIN, Karel. *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Praha: Avicenum, 1985. 374 s.
 SCHOTT, Heinz; MÜLLER, Wilhelm; ROELCKE, Volker; WOLF-BRAUN Barbra; SCHADEWALDT, Hans. *Kronika medicíny*. Bratislava: Fortuna Print, 1994. 647 s. ISBN 80-7153-081-6.
 JAROŠ, František. *Z dejín trenčianskeho zdravotníctva*. Martin: Osveta, 2012. 157 s. ISBN 9788080633745.
 SAUM, Kilian; MAYER, Johannes G.; UEHLEKE, Bernhard. *Pôst podľa kláštornej medicíny*. Bratislava: IKAR, 2006. 176 s. ISBN 80-551-1228-2.
 MAYER, Johannes G.; UEHLEKE, Bernhard; SAUM, Kilian. *Tajomstvá kláštornej medicíny*. Bratislava: Ikar, 2004. 429 s. ISBN 80-551-0728-9.

Poznámky

- ¹ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 51.
- ² Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 51.
- ³ Mayer, J. G.; Uehleke, B.; Saum, K.: *Tajomstvá kláštornej medicíny*, s. 407.
- ⁴ Schott, Heinz: *Kronika medicíny*, s. 72.
- ⁵ Nikliček, L.; Štein, K.: *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 40.
- ⁶ Duin, N.; Sutcliff, J.: *História medicíny: Od praveku do roku 2020*, s. 24–25.
- ⁷ Bokesová-Uherová, M.: *Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu*, s. 58.
- ⁸ Schott, Heinz: *Kronika medicíny*, s. 71.
- ⁹ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 103.
- ¹⁰ Mayer, J. G.; Uehleke, B.; Saum, K.: *Tajomstvá kláštornej medicíny*, s. 30.
- ¹¹ Mayer, J. G.; Uehleke, B.; Saum, K.: *Tajomstvá kláštornej medicíny*, s. 214–343.
- ¹² Mayer, J. G.; Uehleke, B.; Saum, K.: *Tajomstvá kláštornej medicíny*, s. 346–367.
- ¹³ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 57.
- ¹⁴ Duin, N.; Sutcliff, J.: *História medicíny: Od praveku do roku 2020*, s. 25.
- ¹⁵ Schott, Heinz: *Kronika medicíny*, s. 64.
- ¹⁶ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 148–149.
- ¹⁷ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 154.
- ¹⁸ Schott, Heinz: *Kronika medicíny*, s. 64.
- ¹⁹ Bartunek, A.: *Dejiny slovenského lekárnictva I. 10. stor. – 1918*, s. 155.
- ²⁰ Jaroš, F.: *Z dejín trenčianskeho zdravotníctva*, s. 16.

Autor

Ján Kubica, Mgr. (1987). Vyštudoval odbor história na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave. Venuje sa dejinám františkánskeho kláštora v Beckove a vybraným témam zo súčasného svetového diania. Pracuje vo Verejnej knižnici Michala Rešetku v Trenčíne.

Resumé

Kláštorná medicína vychádza priamo z podstaty kresťanskej náuky, t. j. milovať bližných a pomáhať im. Na prelome 5. a 6. storočia Benedikt z Nursie založil prvú rehoľu v západnom kresťanstve a zvolil si krédo starostlivosti o chorých. Postupom storočí rehoľí pribúdalo a podľa Benediktovej vízie sa vzdelávali aj v medicíne. Vo vrcholnom stredoveku urobila cirkev opatrenia, aby sa mníši neodkláňali od duchovných povinností na úkor medicíny. Prvé zariadenia pre nemocných a neskôr chorých vznikli už v 6. storočí po Kristovi. Kláštorná medicína sa predovšetkým zaoberala bylinkárstvom, a jednou z ťažiskových medicínskych teórií bola tá o štyroch telových štavách. Na Slovensku sú najstaršie zmienky o tzv. kláštorných špitáloch pre chorých z Bratislavy, no v období stredoveku tu existovali viaceré takýchto zariadení.

Od Izidora Sevillského k Paracelsovi – exkurz do stredovekej vedy a alchýmie

Stredoveká európska veda stojí na antických základoch, ktoré objavovala nie priamo, ale sprostredkované cez preklady diel z Alexandrijskej knižnice¹, starovekých, a neskôr arabských učencov. Transfer vzdelanosti bol v tomto období predovšetkým problémom filologickým, kde kľúčovým momentom bola schopnosť a úroveň prekladu. Jedným z pilierov stredovekej vedy bolo dielo biskupa Izidora Sevillského, ktorý ovládal gréčtinu a hebrejčinu tak, že bol schopný prekladať z týchto jazykov. Dnes sa považuje za cirkevného učiteľa a záchrancu latinskej kultúry pre neskoršie epochy. Z tohto dôvodu sa stal v súčasnosti aj patrónom internetu, volne šíriteľných programov a výpočtovej techniky.

Izidor zo Sevilly² (561–636) bol prvým encyklopedistom stredoveku, ktorému sa podarilo skoncipovať súhrnný prehľad antického poznania do jedného súborného diela – dvadsaťzväzkového *Etymologiae*.³ Sústredil sa na prehľadné zhrnutie dobovej vedy z kresťanského pohľadu, pričom za veľmi dôležité považoval jazykové zjednotenie používaných názvov a termínov v latinčine. Jeho dielo bolo veľmi populárne a rešpektované niekoľko nasledujúcich storočí, pravidelne sa prepisovalo, neskôr aj tlačilo (patrilo medzi obľúbené prvotlače v 15. storočí). Tlačili sa aj rôzne Izidorove výbery a zhrnutia *De summo bono*, z ktorých máme zachované exempláre aj na Slovensku⁴.

Z hľadiska liečiteľstva a medicíny boli z Izidorovej *Etymologiae* dôležité dve knihy – v poradí štvrtá a jedenásta, ktoré sa venujú základnému uvedeniu do medicíny pre mníchov, kňazov i laikov. Je to predovšetkým prehľad anatómie človeka, rozdiel v stavbe tela medzi mužmi a ženami, a z toho vyplývajúce rozdiely. Veľkú pozornosť venoval aj popisu a zloženiu vnútorných or-

gánov, cievnemu systému a telesným šťavam – okrem krvi aj žlči, mlieku a moču. Pre dnešného čitateľa by sa tieto knihy mohli zdať priveľmi popisné, ale zo spisu vyplýva, že najdôležitejšie bolo správne chápanie pojmov a názvov – až na tomto základe sa mohla rozvíjať komunikácia o spôsobe liečenia. Podstatné je si uvedomiť, že na prelome šiesteho a siedmeho storočia nebola latinčina odborným jazykom ako dnes, ale živým komunikačným prostriedkom formujúcej sa stredovekej Európy. V Španielsku vládli germánski Vizigóti, a v kurze bolo ariánske kresťanstvo s jasnou hierarchiou moci od Boha k panovníkovi a biskupovi. Odborná terminológia bola v plienkach, a práve biskup Izidor zo Sevilly bol ten, ktorý pochopil, a z hľadiska významu svojej funkcie inicioval, že na samom začiatku musí byť jednotné názvoslovie anatómie človeka, ako aj jednotlivých chorôb. Cesta k pochopeniu ranostredovekej medicíny (ale aj ostatných vedných disciplín) ide jednoznačne cez filológiu. Pre lingvistov je Izidorovo dielo zaujímavé dodnes.

Celá stredoveká veda bola vo všeobecnosti pohyblivou kombináciou kresťanských východísk, ktoré museli nájsť oporu v Biblii, prípadne v dielach cirkevných otcov, s antickou vedou, ktorá z väčšej časti bola založená na materialistickom základe. Dôležitým východiskom bolo rozlišovanie duševnej a telesnej stránky človeka, ako aj rozdiely medzi mužom a ženou. Veľký vplyv na zdravotný stav človeka mali aj obdobia ľudského života.

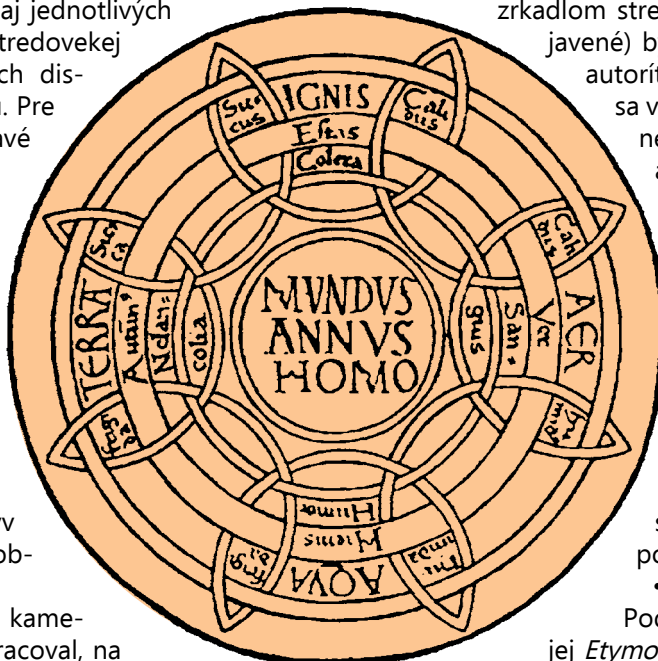
Pre Izidora boli čísla základným kameňom stavby sveta – šesť dní Boh pracoval, na siedmy odpočíval – preto je šesť etáp vývoja človeka, tak ako je šesť etáp vývoja sveta.

Jednotlivé životné etapy rozdelil takto:

1. infantia: 0–7 rokov, nemá zuby, nevie sa vyjadrovať
2. pueritia: 8–14 rokov, detstvo, obdobie nevinnosti
3. adolescentia: 15–28 rokov, dospievanie
4. iuventus: 29–49 rokov, mladosť, rozkvet síl
5. aetas senioris (gravitas): 50–70 rokov, zrelý vek, ani mladý, ani starý, ale stále svieži
6. senectus: nad 70 rokov, staroba.

V antropológii sa Izidor nevyhýba ani anatomickým anomáliám a tzv. „monštrám“⁵, veľmi obľúbenej téme starovekých aj stredovekých autorov. V súlade s názorom sv. Augustína⁶ však Izidor odmieta demonizovanie bytostí s anomáliami, lebo všetko, čo je na svete, je v súlade s Božím poriadkom – teda aj takéto bytosti. Prípadne tým Boh naznačuje ľuďom, že sa majú zamyslieť nad svojím konaním. Ale v súlade so sv. Augustínom pripomína, že zvláštna vonkajšia podoba (pre niekoho škaredá) neznamena aj zlú dušu⁷.

Existujú stvorenia, ktoré sú veľmi veľké – napr. giganti, ako aj trpasličieho vzrastu, ktorých Gréci nazvali Pyg-

▼ Izidor, Gunther Zainer.

▲ Stredoveké predstavy zvláštnych bytostí.

▼ Mattioli, P. O. Herbar destilácia 1.

meji. Indickí Kyklopi majú iba jedno oko uprostred čela, Kynokefalovia majú zase ľudské telo a psiu hlavu. Blemmyovia, ktorí obývajú nehostinné vnútrozemie Afriky, majú zase oči a ústa uprostred trupu a hlavu nemajú. V Afrike bývajú aj Skiapodi, ktorí majú iba jednu nohu, ale sú omnoho rýchlejší ako iné bytosti.

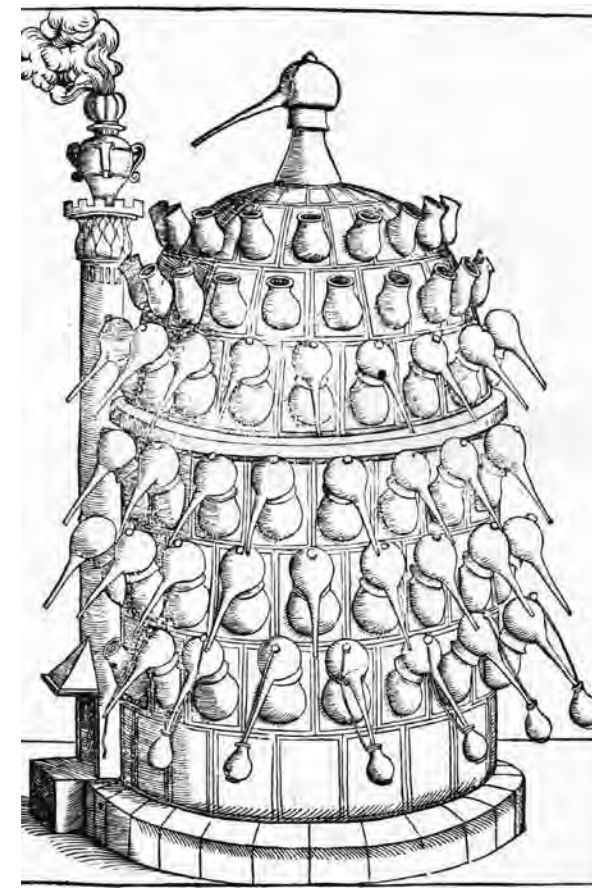
Vyššie uvedený výpočet anomálií súvisí s Izidorovým systémom dôkladného opisu ľudského tela, ktoré sa skladá zo štyroch základných častí – v tkanivách je obsiahnutá zem, vzduch je v dychu, vlhkosť v krvi a oheň v telesnom teple. Zo všetkých ľudských zmyslov majú najbližšie k duši oči (occuli), lebo je v nich skryté (occultus) svetlo, a odzrkadľuje sa v nich každý stav mysle, rozrušenie či radosť.

Encyklopédia Izidora Sevillského je dosť presným zrkadlom stredovekej vedy – všetko (aj novo objavené) by malo dopĺňať už overené tvrdenia autorit a Biblie. Stredoveká odborná práca sa v mnohom podobala dnešnému internetovému hypertextu, kde sa výroky a tvrdenia ľubovoľne prelínali, a pôvodný zdroj sa uvádzal hlavne preto, aby sa autorovi nevyčítalo, že si vymýšľa. V prípade medicíny sú v *Etymologiae* citovaní hlavne Plinius Starší (23–79 n. l.), Cassius Felix (5. stor. n. l.), sv. Augustín, Tertullianus. A z filozofického hľadiska možno čítať jasný odkaz, že netreba mať obavy zo zmien a budúcnosti – všetko je v súlade s Božím plánom, aj keď sa to na prvý pohľad tak nemusí zdať.

Podobne, ako Izidor čerpal veľa vo svojej *Etymologiae* z diela Plinia Staršieho, tak zase Izidor je zdrojom, z ktorého neskôr čerpal Hrabanus Maurus (780–856)⁸. Obaja boli autoritami európskej vedy a „učiteľmi“ prvej dámy v tejto oblasti – sv. Hildegardy. V stredoveku sa síce ženy bežne venovali starostlivosti o chorých a ľudovému liečiteľstvu, ale o vzdelaných ženách až na malé výnimky⁹ nemáme žiadne správy. Vo väčšine krajín mali ženy aj vstup do lekárskeho povolania vyslovene zakázaný. Okruh študovaných ľudí v Európe sa vtedy sústreďoval na malé skupinky vzdelancov z kláštorných škôl, s výnimkou území pod islamskou správou, kde bol tento počet väčší.

Hildegarda z Bingenu (1098–1179) vyrastala od ôsmich rokov v benediktínskom kláštore, stala sa abatyšou a od 1141 začala mať prorocké a vizionárske videnia. Za desať rokov sa stala „Rýnska Sibyla“ tak rešpektovaná, že jej proroctvá a etické poučenia počúval pápež Eugenius III., cisár Friedrich Barbarossa, sv. Bernard z Clairvaux, ako aj mnohí iní významní súčasníci. Okrem toho bola Hildegarda aj vedkyňou – zaujímala sa o prírodu, výrobu liekov a spôsoby liečenia¹⁰. Prostredníctvom systematického vzdelávania posunula táto

▼ Mattioli, P. O. Herbar destilácia 2.

výnimočná žena ľudové liečiteľstvo na úroveň vedy, čo dokumentujú aj jej zachované knihy.¹¹ V nich sa zaoberá jednotlivými časťami prírody (okrem rastlín a stromov aj rybami, vtákmi, kameňmi a kovmi) a ich možným využitím na liečenie jednotlivých chorôb. V prírodopise vysvetľuje, že všetko na zemi je súčasťou Božieho diela a má svoju kvalitu.

Podľa vzoru Izidora, aj Hildegarda považuje za dôležitú rovnováhu štyroch živlov – tak v prírode, ako v človeku. Ich nerovnovážny stav znamená chorobu. 6. kniha *Prírodopisu* je venovaná využitiu rôznych druhov vtákov na liečbu: *Drozd je teplý a má miernu povahu. Človek, ktorý má bolesti v krku, alebo ten, koho trápi chrapt, nech uvarí drozda vo vode, do tej vody nech namočí kus ľanového plátna a mokrým plátnom nech si omotá krk. Zo zvyšku vody nech si pripraví silný vývar (polievku), a tú nech užíva. Keď to bude často jesť, bolesť v krku poľaví a chrapt sa stratí... Keď má niekto choré ľadviny, alebo pľúca, nech vezme drozda a uvarí ho vo vode, a takto upraveného ho často konzumuje, a potom sa uzdraví, lebo jeho dobré teplo a dobrá prirodzenosť odstraňujú škodlivé telesné šťavy...*¹²

*„Včela je zrodená zo slnečnej páľavy a miluje leto. ... Ak má niekto vyklbenú končatinu, alebo opotrebovaný niektorý z údov, nech si zoberie mŕtve včely z úlu, nie však tie živé. Potom nech včely zašije do ľanového plátna a opraží ich v plátne na olivovom oleji. Plátno nech si potom často prikladá na boľavú končatinu a zlepší sa to...”*¹³

*„Mucha je chladná. Keď človeka v lete poštipie, alebo poraní nejaký červík, alebo pavúk, nech si na postihnuté miesto priloží rozdrvenú muchu, a to teplo, ktoré mucha má z letného žiaru, značne oslabí vstreknutý jed. Keby však náhodou nejaký človek muchu zjedol, má hneď rozdrviť list čakanky do vína tak, aby bolo viacej vína. Túto zmes nech ohreje nad ohňom a pije tak dlho, kým sa jeho telo postupne zvracávaním nezbaví všetkého jedu z muchy...”*¹⁴

O odvahe Hildegardy svedčí aj to, že sa zaoberala zmenami v klimakteriu a otvorene písala o menštruačných problémoch, ktoré mužský svet považoval za niečo nečisté. Okrem toho sa snažila nájsť recepty aj na nervové problémy, bolesti hlavy, závraty. V časoch, keď bola Európanom hygiena iba na smiech, hovorila, že je to cesta, ako predchádzať mnohým chorobám – vodu z rybníkov a riek považovala za pitnú až po prevarení, nabádala na dodržiavanie čistoty rúk pri jedle. Namiesto znečistenej vody odporúčala radšej piť pivo, zachoval sa od nej aj presný recept na jeho uvarenie.

Ani stredoveké predsudky a obmedzenia nezobrali Hildegardu z Bingenu zanietenie objavovať nové – preto ju možno bez problémov označiť za priekopníčku vedeckého skúmania. Dnes je patrónkou prírodovedcov, filológov a esperantistov.

Filozofia bola v stredoveku neoddeliteľnou súčasťou všetkých vedných disciplín – základom bola predstava, že všetko, čo je hmotné, sa skladá zo štyroch základných

prvkov (zeme, vzduchu, ohňa, vody). Na to nasledovala logická otázka – ak sa všetko skladá z týchto prvkov, tak potom treba nájsť iba správny pomer a zloženie, a bude možné vytvoriť niečo vzácne – kameň mudrcov (elixír, ktorý dokáže svojím pôsobením premeniť olovo na zlato a striebro), či elixír života, resp. *aqua vitae*, „živú vodu – kráľovnú liekov“, ktorá je schopná neutralizovať každý jed a pomôcť pri každej chorobe.

K medicíne a liečeniu mala preto veľmi blízko aj alchymia¹⁵, predchodkyňa dnešnej chémie. *Aqua vitae* bola pre alchymistov, predchodcov dnešných chemikov, prvým stupňom na dosiahnutie *lapis philosophorum* – kameňa mudrcov. Na začiatku týchto pokusov bola destilácia, známa už zo staroveku. Byzantskí a arabskí učitelia sa snažili pomocou destilácie získať *aqua vitae* – živú vodu, ktorá mala byť kráľovná liekov, ničť jedy a nákazy, udržiavať teplotu tela, mladost, trávenie, ale bolo ju treba užívať veľmi opatrne. Cestou na získanie úplne čistej „živej vody“ bola destilácia.

Destilácia¹⁶ je fyzikálna metóda oddeľovania kvapalných zmesí na základe ich odlišných teplôt varu, pričom využíva fakt, že pri zmesi látok je zloženie pár nad kvapalinou iné ako zloženie kvapaliny. Oddelená látka sa potom zachytáva v kvapalnej podobe – destilát. Pokiaľ je destilát nečistý, môže sa prečisťovať opakovanou destiláciou. Proces destilácie ako prvý opísal grécky vedec Aristoteles (4. stor. p. n. l.), ktorý použil proces destilácie pri odsolovaní morskej vody. Technika destilácie bola známa v starovekom gréckom prostredí, a arabskí mágovia a učitelia sa mohli o tejto technike dozvedieť v egyptskej Alexandrii.

Ale našli sa aj staršie doklady o používaní destilácie v archeologických nálezoch – na území Slovenska je najstarší takýto archeologický nález z roku 1500 p. n. l. z Myšej Hôrky pri Spišskom Štvrtku, kde archeológ Jozef Vladár vykopal významné stredisko otomanskej kultúry z doby bronzovej.

Za historicky známeho priekopníka v procese destilácie je považovaný Abú Músa Džabir ibn Hajján (lat. Geber), arabský alchymista z 8. stor. (Irán, 721 – 815, Irak), ktorý urobil z alchymie, založenej viac na povráčach, skutočnú vedu. Bol to nielen alchymista, ale aj farmaceut, lekár, filozof a astronóm. Na jeho výsledky nadväzovali ďalší arabskí učitelia a alchymisti, ktorí preniesli tieto znalosti do Európy. Z arabčiny pochádza aj súčasný názov alkohol (al'khol – niečo čisté, fajnové).

Muslimské obsadenie Pyrenejského polostrova vytvorilo most, cez ktorý sa šírila vzdelanosť ďalej do Európy. Do Európy sa dostávali nové myšlienky a techniky aj cez Francúzsko a južné Taliansko, kde sa v 9.–13. storočí stretávala a navzájom ovplyvňovala arabská, židovská a európska kultúra. Najprv sa preslávil ako významné európske vedecké centrum kláštor v Salerne pri Neapole, kde v 11. storočí Constantinus Africanus začal prekladať lekárske diela z gréčtiny a arabčiny. V 12. a 13. storočí v objavovaní diel gréckeho staroveku a arab-

▼ Sv. Izidor zo Sevilly podľa vyobrazenia na drevoreze. (Zdroj: http://daten.digitalle-sammlungen.de/~db/bsb000005347/images/150/bsb000005347_00002.jpg)

ského stredoveku vynikala univerzita v španielskom Toledu, kde sa prekladali do latinčiny diela arabských učencov, medzi nimi aj Avicennu¹⁷, ktorý interpretoval a spájal Aristotelove diela a jeho objavy, medzi inými aj techniku destilácie, ktorá sa používala v medicíne¹⁸. Historicky prvý popis destilácie alkoholu z vína v Euró-

pe sa objavil v diele *Mappae clavicula ad efficiendum aureum*¹⁹ z roku 1130 a prvenstvo v znalosti destilácie sa pripisuje bližšie neznámemu magistrovi zo Salerna²⁰.

Arabskí lekári od 9. storočia vyrábali lieh na lekárske účely a na prípravu rastlinných liečiv, od nich túto znalosť preberali vzdelaní kresťanskí mnísi, ako prví bene-

diktíni. Európska učenosť v tejto dobe bola sústredená v kláštorných školách, najvzdelanejší mnísi sa venovali medicíne a alchýmii. Z najvýznamnejších európskych vzdelancov, ktorí robili pokusy s destiláciou na liečebné účely, boli: Raymundus Lullus²¹ (Ramon Lull), katalánsky spisovateľ, básnik, mystik, alchymista, ktorý pôsobil na Mallorke, Albertus Magnus²², nemecký učenec z Kolína nad Rýnom, ktorý komentoval aj všetky spisy Aristotela, Roger Bacon²³, anglický mních a bádateľ z Oxfordu, Arnaud de Villeneuve²⁴ (Arnaldus Villanovanus), Francúz, ktorý založil tradíciu používania alkoholu v medicíne.

Keďže v 11.–14. storočí sa lieh získaval predovšetkým prepaľovaním vína, dostal názov aj *spiritus vini* – *duch vína*. Názov *alkohoľ*²⁵ v Európe ako prvý použil Paracelsus, ktorý týmto názvom označil najčistejší *spiritus vini*.

V strednej Európe šírili umenie destilácie mimo kláštorov aj lekári, ako bol v 14.–15. storočí vychýrený Žigmund Albík z Uničova²⁶, osobný lekár uhorského kráľa a nemeckého cisára Žigmunda Luxemburského, alebo Ján Tešínsky²⁷ a za cisára Rudolfa II. Tadeáš Hájek z Hájku²⁸. Základné dielo 16. storočia o destilácii v strednej Európe sa volalo *Liber de arte distillandi* (*Kniha u umení destilácie*) od Hieronyma Braunschweiga²⁹, ktorá už v roku 1559 vyšla aj v češtine pod názvom *Kniha o pravém umění destilovat*, v preklade Jána Černého Jevičského. Medzi surovinami na výrobu alkoholu sa spomína víno, pivo, droždie a z ovocia slivky, hrušky, trnky, jablká.

Paracelsus (1493–1541, celým menom Theophrastus Bombast z Hohenheimu), filozof, humanista, mystik, alchymista, homeopatik, je jednou z najvýznamnejších postáv stredoeurópskej renesančnej vedy a medicíny. Prostredníctvom jeho osoby sa začala formovať novoveká farmaceutika. Žil v období plnom vojen a veľkých kultúrnych zmien, a dodnes je jeho meno prijímané s otázkami. Aj jeho súčasníci k nemu pristupovali s emóciami, buď ho vyzdvihovali, alebo nenávideli. Paracelsus bol revolucionárom vedy, vysmieval sa stredovekej učenosti a akademickým inštitúciám. „*Hovorím vám, pracky mojich topánok sú vzdelanejšie ako váš Galén a Avicenna, a moja brada vie toho viac, než všetky vaše vysoké školy.*“³⁰ Pokrokové myslenie Paracelsa odmieta scholastické medicínske učenie o nerovnováhe telesných štiav ako príčine chorôb. Tvrdí, že choroba nie je iba fyzickým prejavom, ale úzko súvisí aj s duševným rozpoložením, a lekár musí človeka vyšetrovať komplexne. Podľa neho ovplyvňuje zdravie človeka päť zložiek – vplyv postavenia hviezd (dnes by sme hovorili o tlaku a záťažových stupňoch), potrava, ktorá často obsahuje aj jedovaté zložky, činnosť telesných orgánov, a dve duchovné substancie, ktoré sa skladajú z Božej vôle a viery človeka. Lekár by mal brať do úvahy všetky zložky a každého pacienta vnímať individuálne, a podľa toho zvoliť aj postup liečenia. A najdôležitejšia je pri liečení viera pacienta – v Boha i v samotné liečenie.

Paracelsa sprevádzal chýr „zázračného lekára“ všade, kde prišiel – či v talianskej Ferrare, kde vyštudoval

Sv. Hildegarda z Bingenu. (Zdroj: sk.wikipedia.org.)

medicínu, v rakúskom Salzburgu, Villachu a Viedni, v nemeckých mestách od Norimbergu po Štrassburg, vo švajčiarskom Sankt Gallene a Bazileji, ale aj v Bratislave (1537).

V Sankt Gallene napísal zhrňujúce dielo *Opus Paramirum*, v ktorom vysvetľuje svoje základné teórie o vzniku a liečení chorôb, o vzájomnom pôsobení soli, ortuti a síry v ľudskom tele, o tartarických usadeninách v tráviacom systéme (napr. žalúdočné kamene), ale aj o ženských chorobách. Celkovo sa Paracelsovi prisudzuje autorstvo viac ako 20 000 strán textov, medicínskych, farmaceutických i filozofických – a dodnes je zahalený tajomstvom. Bol to renesančný človek, ktorý pomáhal formovať novovekú filozofiu európskej kultúry založenej na individuálnej výnimočnosti každého človeka, s celkovým dôrazom na slobodu jednotlivca.

...

Literatúra

BALL, Philip. 2009. *Ďablův doktor. Paracelsus a svět renesanční magie a vědy*. Praha: Academia, 2009, 486 s.
 GOFF, Jacques Le. 1991. *Kultura středověké Evropy*. Praha: Odeon, 1991, 747 s.
 HILDEGARDA z Bingen. 2013. *Ptačí medicína* (preklad Jana Fuksová). Praha: Academia, 2013, 181 s.
 ISIDORUS HISPALENSIS. 1496. *De summo bono*. Coloniae, 1496, 120 s. (Fond Historické knihovny Evangelické církvi a. v. v Levoči).
 ISIDOR ze Sevilly. 2009. *Etymologiae XI*. Praha: OIKOYMENH, 2009, 230 s.
 KERSSENBROCK, Franziskus. 2008. *Život a doba Paracelsa*. Bratislava: Ikar, 2008, 199 s.
 PARACELSI, Philippi Theoprasti. 1564–1571. *Medizinische Bücher*. Augsburg, 1564–1571. (Fond Historické knihovny Evangelické církvi a. v. v Levoči).
 PLINIUS SECUNDUS. 1507. *Historiae naturalis*. Argentorantum, 280 s. (Fond Historické knihovny Evangelické církvi a. v. v Levoči).

Poznámky

¹ Alexandrijská knižnica nebola knižnicou v dnešnom význame, ale najvýznamnejší antický museion, teda "chrám múz", kde boli sústredené všetky výdobytky vtedajšej vedy. Museion bol akadémiou vied, knižnicou, múzeom, univerzitou v jednom.
² 561 – 4. 4. 636.
³ *Isidori Hispalensis, Etymologiarum sive Originum Libri XX*.
⁴ V Levoči v Historické knižnici ECAV je zachovaná prvotlač Isidorus Hispalensis *De summo bono*, Coloniae, 1496, Univerzitná knižnica v Bratislave má vo fonde *Isidorus Etymologiae- de summo bono*, Venetiis 1483. Na Slovensku je zachovaných celkom 6 prvotlačí Izidorovho diela.

⁵ U antických autorov je monštrum stvorenie v rozpore s prírodou, ako bol napr. Minotaurus na Kréte.

⁶ *De civitate Dei*.

⁷ V stredovekej praxi totiž prevládala názor, že škaredý vzhľad znamená aj škaredú/diaboliskú dušu.

⁸ Významná postava karolínskej renesancie, autor encyklopédie *De universo*, ktorá mala tiež 22 kníh.

⁹ Z prelomu 11. a 12. storočia sa zachovali diela istej Trotuly zo Salerna, ale nedá sa presne určiť, či ide o skutočnú osobu, alebo pseudonym.

¹⁰ Svoje liečiteľské skúsenosti zhrnula v knihe *Causae et curae – Liber compositae medicinae deae gritudinum causis signis atque curis – Kniha súhrnnej medicíny o príčinách a liečbe chorôb*.

¹¹ *Hildegardis Causae et Curae, Physica (Liber subtilitatum diversarum naturarum creaturarum)*. Samu seba však Hildegarda označuje za nevzdelanú (nemala univerzitné vzdelanie).

¹² *Hildegarda z Bingen. Ptačí medicína*, 2013, s. 112–113 (preklad Jana Fuksová).

¹³ *Hildegarda z Bingen. Ptačí medicína*, 2013, s. 135 (preklad Jana Fuksová).

¹⁴ *Hildegarda z Bingen. Ptačí medicína*, 2013, s. 137 (preklad Jana Fuksová).

¹⁵ Alchymia – význam pochádza z arabského slova al-chimijá, ktoré má pôvod v gréckom slove chyméia (spolu zlievať, spájať).

¹⁶ at. destillatus – prekvapkaný, resp. disto – oddelený, vzdialený, stillo – kvapkať.

¹⁷ Avicenna (980–1037), vlastným menom Abú Alí al Husain Ibn Abdulláh ibn Síná.

¹⁸ Na niekoľko storočí ovplyvnilo medicínu a výrobu liekov jeho dielo Al-Quantum-fi al Tibb (Kánon medicíny).

¹⁹ Kľúč k farbeniu.

²⁰ Zomrel v roku 1167. V stredoveku nie je dôležitá identita autora, tak ako to poznáme v súčasnosti.

²¹ (1232–1315) – *Sekretorium Naturae seu Quintae essentia*.

²² (1205–1283) *De Alchimia*.

²³ (1214–1294) *De Oleo antimonii tractatus*.

²⁴ (1235–1313) *Questiones tam essentials quam accidentales de lapide philosophorum*.

²⁵ Z arabského al'khol – niečo čisté, fajnové.

²⁶ (1358–1427).

²⁷ *Processus de papide philosophorum Aenigma de Lapide*, 1412.

²⁸ (1525–1600) Taddaeus Hagecius – *De cerevisia ejusque conficiendi ratione, natura, viribus et facultatibus*, 1585 Frankfurt.

²⁹ Hieronymus Brunschwig (aj Braunschweig) (1450–1512).

³⁰ Kerksenbrock, F. 2008, s. 9.

Autor

Igor Zmeták, Mgr., PhD., (1965). Vyštudoval kulturológiu a etnológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (FiF UK). Špecializuje sa na výskum historických knižničných dokumentov, kultúrne dejiny Slovenska, dejiny etnológie a porovnávaciu mytológiu. Pôsobí na Univerzite sv. Cyrila a Metoda v Trnave a vo Verejnej knižnici Michala Rešetku v Trenčíne.

Resumé

Filozofia bola v stredoveku neoddeliteľnou súčasťou všetkých vedných disciplín – základom bola predstava, že všetko, čo je hmotné, sa skladá zo štyroch základných prvkov (zeme, vzduchu, ohňa, vody). Celá stredoveká veda bola vo všeobecnosti kombináciou kresťanských východísk, ktoré museli nájsť oporu v Biblii, prípadne v dielach cirkevných otcov, s antickou vedou, ktorá bola z väčšej časti založená na materialistickom základe. Text predstavuje jedného z hlavných encyklopedistov raného stredoveku Izidora Sevilského, najvýznamnejšiu stredoeurópsku vedkyňu tej doby Hildegardu z Bingenu, objavenie procesu destilácie v medicíne a alchýmii a Paracelsa, ktorým končil stredovek a začínalo sa obdobie novoveku.

◀ Paracelsus zobrazený s legendárnym mečom. (Zdroj: cs.wikipedia.org.)

Cyril Měsíc Mattioliho herbáře v knihovním fondu Arcibiskupského zámku a zahrad v Kroměříži

Knihovna kroměřížského arcibiskupského zámku patří k jedné z nejvýznamnějších historických knihoven v České republice. Proto není velkým překvapením, že obsahuje i několik vydání jedné z nejvýznamnějších botanických knih 16. století – *Mattioliho herbář*. Svůj název získal herbář podle autora Pietra Andrea Mattioliho či Matthioli (1501–1577), významného italského botanika a lékaře. Dílo bylo původně komentářem spisu *De materia medica* antického lékaře a učence Pedacia Dioskúrida z Anazarby (cca 40–80 n. l.) – jehož dílo se překládalo v 16. století z latiny do italštiny – ovšem Mattioli materiál knihy neustále rozšiřoval a doplňoval, proto se od sebe jednotlivá vydání knihy liší. První vydání v italštině je z roku 1544 pod názvem *Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis*. Roku 1554 vyšlo rozšířené latinské vydání Herbáře v Benátkách ve vydání Vincenta Valgarisse (1500–1572). Petr Voit v *Encyklopedii knihy* uvádí, že herbář je „knížně vydaný seznam

Destilace – Dioskúrides 1614.

a popis lékařsky využitelných rostlin a jejich částí. Pro široké použití v domácím léčení byl od 15. století velmi často vydávanou příručkou (v raných tiscích s označením *hortus sanitatis*). Dle vzoru středověkých rukoписných fyziologů ještě v některých tiscích 16. století patrná snaha obsáhnout často i přírodniny (minerály) a říši zvířat. Součástí herbáře mohl být též přídavek o destilaci.“ V roce 1544 Mattioli také přichází do Prahy jako osobní lékař arciknížete a českého místodržícího Ferdinanda Tyrolského, později se stal osobním lékařem císaře Maxmiliána II. (1527–1576).

V Praze se Mattioli rozhodl svou knihu opět publikovat. Roku 1561 vydal u Jiřího Melantricha z Aventina (1511–1580) knihu s názvem *Epistolarum Medicinalium libri quinque* (Pět knih lékařských dopisů), ve které zveřejnil své dopisy s lékařskými postupy. O rok později u Melantricha vyšel první český překlad Herbáře s názvem *Herbář jinak bylinář velmi užitečným doktora Petra Ondřeje Mattioli*, přeložený do češtiny humanistou Tadeášem Hájkem z Hájku (1525–1600), obsahující 589 celostránkových dřevorytů rostlin. V roce 1563 vyšel německý překlad díla díky překladu pražského lékaře a přírodovědce Georga Handsche z Limuzu (1529–1572). Následovaly další, autorem doplněné vydání knihy a rovněž v současnosti je vydávána jako zajímavé literární dílo, přestože je již odborně překonané.

Kroměřížská zámecká arcibiskupská knihovna byla založena biskupem Karlem II. Lichtensteinem-Castelkornem (funkční období 1664–1695) dne 14. května 1694 a již v době založení obsahovala tento významný Mattioliho spis. Doklad nám poskytuje jak katalog knihovny z té doby a rovněž informace v knize Františka Václava Peřinky s názvem *Dějiny města Kroměříže* na straně 677. Jednalo se o české vydání *Herbáře* z roku 1562, které se ovšem do dnešní doby knihovním fondu nedochovalo. Přestože olomoučtí biskupové a později arcibiskupové měli své osobní lékaře, nepředpokládám, že by tito uvedenou knihu využívali. Lékaři své postupy znali výborně a vzhledem ke svému postavení mohli uvedený titul sami vlastnit.

V současném knihovním fondu se nachází dva exempláře Mattioliho knihy a jeden spis Pedacia Dioskúrida z Anazarby v němčině, s názvem *Kräuterbuch des uralten unnd in aller Welt berühmtesten griechischen Scribenten Pedacii Dioscoridis Anazarbei, von allerley wolriechenden Kräutern, Gewürtzen, köstlichen Oelen, und Salben...* z roku 1614, vydaný Erasinem (Erasmem) Kempffernem (činný v letech 1611–1657) u Conrada Corthoyse (1564–1620), s ručně kolorovanými grafikami. První přímo Mattioliho dílo v kroměřížském fondu je ve špatném stavu a chybí titulní list. Na předsádce je rukou uvedeno, že kniha byla vytištěna ve Frankfurtu nad Mohanem díky Joachimmu Camerariusovi (1534–1598) u Jakuba Fischera (činného v letech 1616–1636) roku 1626 a jedná se o titul *Kreutterbuch Deß Hochgelehrten und weitberühmbten Herrn D. Petri Andreae Matthioli*, obsahující množství barevných grafik jak bylin, tak třeba i destilačních přístrojů a je psána

německy. Podle toho, že kniha byla hojně používána – dokazuje nám to stav knihy, předpokládám, že patřila nějakému místnímu lékaři či více lékařům a byla pořízena do knihovny možná až ve dvacátém století.

Druhý Mattioliho titul s názvem *OPERA quae extant omnia hoc est, Commentarij in VI. libros Pedacij Dioscoridis Anazarbei De medica materia...* byl vydán latinsky ve švýcarské Basileji v roce 1674 u Joannise Königa (1626–1676). Obsahuje však pouze černobílé vyobrazení, ale rovněž obsahuje stránky s informací o destilování. Vzhledem k tomu, že dílo obsahuje ex libris zakladatele knihovny i původní signaturu *K Lin. 3-tia No. 4-mo*, patřila kniha biskupu Lichtensteinovi-Castelcornovi, který ji spolu se svými dalšími knihami věnoval za základ kroměřížské knihovny. Proto je také jako jediná z uvedených knih ve skříní s lékařskými knihami v tzv. Staré knihovně, kde má své čestné místo. Vzhledem k tomu, že knihovna byla přístupná odborné veřejnosti již od roku 1694, lze předpokládat, že i uvedené tituly byly půjčovány a mohly pomoci s uzdravením některého pacienta.

Použitá literatura

HEJNOVÁ, Miroslava: *Pietro Andrea Mattioli 1501–1578* katalog výstavy. Národní knihovna Praha. Praha 2001.

PEŘINKA, František Václav: *Dějiny města Kroměříže II*. Díl druhý. Kroměříž 1947.

VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Libri Praha. 2006.

Autor

Cyril Měsíc, Bc. (1969). V letech 1990–1993 absolvoval nădstavbové pomaturitní studium studium na SOŠ informačních a knihovnických služeb v Brně. Od prosince roku 1996 pracuje jako knihovnik knihovny Arcibiskupského zámku a zahrad v Kroměříži. V letech 2001–2005 absolvoval bakalářské studium historie na Masarykově univerzitě v Brně. V současnosti pracuje jako správce knihovny a sbírky užitého umění v Muzeu umění Olomouc – Arcidiecézním muzeu Kroměříž. Zabývá se problematikou budování knihovního fondu olomouckými biskupy a arcibiskupy v rámci historické arcibiskupské zámecké knihovny v Kroměříži.

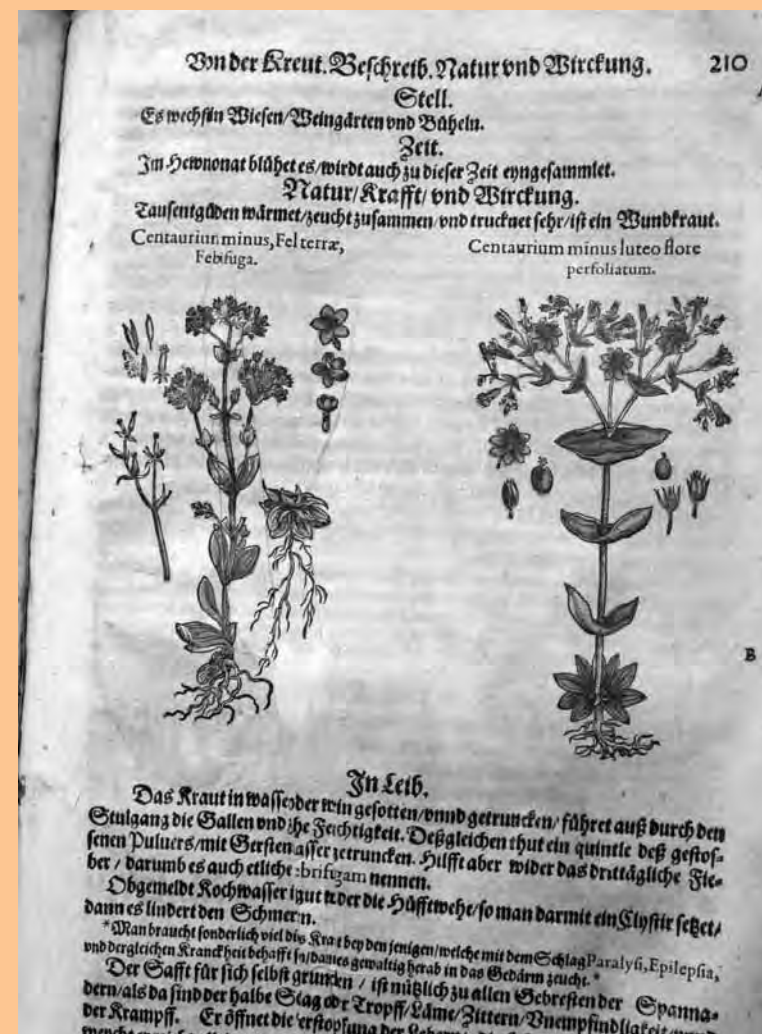
Resumé

Mattioliho (Matthioliho) herbář byl vždy ozdobou každé významnější (nejen šlechtické) knihovny. Proto není velkým překvapením, že se ve dvou exemplářích nachází také v historické knihovně Arcibiskupského zámku a zahrad v Kroměříži, v jedné z velmi významných historických knihoven v České republice. Jedná se o exempláře z let 1626 a 1674, podle záznamů v dokumentech víme, že dříve obsahovala i exemplář z roku 1562 v češtině, ten se ale nedochoval. Dochovalý exemplář z roku 1626 byl hojně využíván, proto se dochoval do dnešní doby v horším stavu. Lze se domnívat, že knihy mohly svými radami přispět k vyléčení pacientů.

Matthioli 1626.

Matthioli 1626.

Kräuterbuch

Opus Draconum

in aller Welt berühmtesten Griechi-
schen Scribenten

PEDACII DIOSCORIDIS
ANAZARBÆI,

Von allerley wolriechenden Kräutern / Gewürzen / löstlichen
Oelen vnd Salben / Bäumen / Harzen / Gummi / Geträy / Kochkräutern /
scharpffschmäckenden Kräutern / vnd andern / so allein zur Arzney gehörig / Kräutere-
weyn / Metall / Steinen / allerley Erden / allem vnd jedem Safft / viel vnd mancherley Thieren
vnd derselbigen heylsamen vnd nutzbaeren Säck.

In siben sonderbare Bücher vnderchieden.

Erstlich durch

JOHANNEM DANZIUM von Ist / der

Arzney Doctorem, verdeutschet /

Nun mehr aber von

PETRO VFFENBACH, bestelten

MEDICO zu Franckfurt

Auffs newe übersehen / verbessert / in ein richtige Form gebracht / vnd nicht allein
mit lebhaften Figuren gezieret / sondern auch mit des wolersfahren Wundtartsers
HIERONYMI BRAVNSCHWEIG zweyen Büchern als der Kunst zu destillieren / vnd
dann dem heylsamen vnd vielfaltigen Gebrauch aller vnd jeden destillier-
ten Wasser / vermercket.

Mit Kayf. May. Freyheit nicht nach zu rucken.

Gedruckt zu Franckfurt am Mayn / durch Erasmum
Kempffern / in Verlegung Conrad Corchhays

ANNO M. DC. XIV.

Ex Libris Frid. Kuller & L. Weertein.

Dioscorides - titul.

PETRI ANDREÆ
MATTHIOLI
MEDICI CÆSAREI
ET FERDINANDI

Archiducis Austriae,
OPERA

quæ extant omnia :

HOC EST,

Commentarii in VI. Libros Pedacii Dioscoridis
Anazarbei de Medica materia:

Adjectis in margine variis Græci textus lectionibus, ex antiquissi-
mis Codicibus desumptis, qui Dioscoridis depravatam
lectionem restituant:

CASPARO BAVHINO, BASILIENSI
MEDICINÆ PROFESSORE CLARISS.

Post diversarum editionum collationem infinitis locis aucti:

SYNONYMIIS QUOQ. PLANTARUM ET NOTIS ILLUSTRATI:

ADJECTIS PLANTARUM ICONIBUS, SUPRA PRIORES
editions plus quàm trecentis (quarum quamplurima hic
primum describuntur) ad vivum delineatis.

DE RATIONE DISTILLANDI AQUAS EX OMNIBUS
plantis: Et quomodo genuini odoris in ipsis Aquis conservari possint.

ITEM
APOLOGIA IN AMATUM LUSITANUM, CUM
Censura in ejusdem Enarrationes.

EPISTOLARUM MEDICINALIUM LIBRI QUINQUE,
DIALOGUS DE MORBO GALLICO.

DE MODO CULPABILISSIMIS INDICIIS, TUM AD REM HERBARIAM,
tum Medicamentis iam pertinetibus.

EDITIO ALTERA.

Basileæ,

SUMPTIBUS JOANNIS KÖNIG,
c15 15c LXXIV.

Matthioli 1674.

Jezuitské lékařské tisky

Léčení nebo ošetřování nemocných nemělo primární roli v životě jezuitského řádu, ale každý z otců musel mít základní léčebné znalosti, protože během misijní činnosti byly často potřebné, a ve klášteře se taky museli starat o nemocných a starých. Nejdůležitější zdravotnickou činností Tovaryšstva Ježíšova bylo lékárnictví. Jezuitské lékárny na rozdíl od šlechtických lékáren byly pro veřejnost, co znamenalo jistý příjem pro řád. V roce 1773, když jezuitský řád byl zrušen, fungovaly v Rakouské monarchii 24 jezuitských lékáren (tady patřilo i Uhersko), z toho 14 na území Uher: Jager, Stoličný Bělehrad, Košice, Kluž, Prešov, Kőszeg, Rab, Velký Varadín, Přespurk, Sopron, Uherská Skalica, Trenčín, Trnava, Užhorod (Ungvár).¹ První lékárna, ve které pracoval vyučený lékárník, byla založena v Trnavě v 1636, pod řízením Abrahama Junga,² pak v Kőszegu (1638), v Přespurku (1658), v Košicích (1640), v Trenčíně (1677), po vyhnání Turků v Jageru (1710), v Stoličném Bělehradě (1746) atd.³

Prax vydávání knih v jezuitských tiskárnách poukazuje na charakter a hlavní úkoly řádu. Ve velkém počtu vydali duchovné knížky, teologické, filozofické a jiné vědecké knihy, a učebnice, ale jenom málo lékařských knih. V Uhersku fungovaly tři jezuitské tiskárny – v Trnavě, v Košicích a v Kluži, a každá byla i akademická tiskárna. Nejdůležitější byla trnavská, tak bych chtěla v mém příspěvku představit lékařské knihy z té tiskárny.

Počet knih z oblasti zdravotnictví na počátku byl minimální, a jenom ve všeobecném srozumitelném stylu, s praktickými radami. Taková je kniha prefekta trnavské lékárny Joanna Mischa *Medicina pauperum*, jsou v ní praktické zdravotnické rady pro jednodušší lidi. Kniha vyšla poprvé v Levoči v r. 1660 maďarsky a latinsky, pak v r. 1666 byla v Trnavě v obou jazycích opět vydaná.⁴ V době moru často vydávaly knihy s praktickými radami proti nakazení. Taková byla i slovenská knížka, která byla vydána kolem roku 1711 v Trnavě „*Lékárství proti ráně morové*“.⁵ Nezůstal nám exemplář, popis známe jenom z katalogu tiskárny, může být, že jde o knihu Joanne Gesslera *Lékařství předněgssij a zkussená proti Mornijmu nakaženij...*, která vyšla v Praze v 1557,⁶ ale bez exempláře nemůžeme tvrdit nic jistého. Zajímavá je kniha o olejech a balzamech od Andree Zeya a Matheuse Badracharzána, která vyšla maďarsky kolem 1744 s názvem *Olajoknak és több másféle nagy hasznú orvosságokkal egyben... declaratioja*⁷. Autoři byli lékárníci v Klášteře pod Znievom, kde působili slovenští „olejkáři“. Ve své knize píší o užitku olejů, které olejkáři vytvořili a prodávali. Jezuitská tiskárna nevydala knihu náhodně, olejkáři se naučili vědu léčení od jezuitů.⁸ Trnavská tiskárna nevydala herbáře, takové knihy vyšly jinde, ale mezi rukopisnými pozůstalostmi jezuitů často najdeme bylinkové recepty, poznámky o péči o bylin-

kové zahrady, nebo celé rukopisné herbáře.

Důležitý žánr je kalendář. V každém kalendáři najdeme praktické lékařské rady o zdravém a správném způsobu života, nebo o ošetření nemocných. I v protestantských i katolických kalendářích najdeme spisy o pouštění žilou, o přikládání baněk, které podle umístění hvězd, a podle astrologických zákonů zjistí nejlepší čas pro takové malé chirurgické zákroky. V latinském kalendáři jenom jedna strana obsahuje vhodné a nevhodné dny pro lékařské zákroky. Kalendáře v národním jazyce často obsahují i delší zdravotnické spisy, ale většinou na základě astrologie a pověry. V 1756 Marie Terezie zakázala spisy v kalendáři o pouštění žilou, nebo o přikládání baněk, a doporučovala namísto užitečné zdravotnické články.⁹

Na Trnavské univerzitě v 1769 byla založena lékařská fakulta, ale ta v té době ještě neměla vliv na produkci tiskárny. Po zrušení jezuitského řádu začala vydávat ve velkém počtu vědecké knihy s tematikou lékařství, hlavně disertace, a jenom od 1773 najdeme mezi produkcí tiskárny chválořeči na oslavu sv. Kozmy a sv. Damiana, patronů lékařské fakulty. Před 1773 Trnavská tiskárna vydala jenom jednu vědeckou knihu o lékařství, *Systemata artis pharmaceuticae od Mauritiuse Faby*.¹⁰ Byla to jeho disertační práce.

I když všude v Uhrách byly jezuitské lékárny, a v rukopisné pozůstalosti jezuitských klášterů se často zachovaly rukopisné recepty léků, tlačené recepty z té doby byly vzácností, v jezuitské tiskárně žádnou nenajdeme. V jezuitských lékárnách bylo možné koupit léky, ale recepty zůstávaly v tajnosti. Vytiskly ale „reklamy“ léků, ve kterých vypisují užitek určitého léku: *Kurze Beschreibung, wie der Balsam des Patris Alexandri zu brauchen seye*,¹¹ *és Az igaz elexiernek Proprietatis et Paracelsi rövid meg-íratása*. – *Kurtze Beschreibung und Gebrauch des gerechten Elexier Proprietatis et Paracelsi*.¹²

Praktické zdravotnické rady nebyly jenom v lékařských knihách. V 18.–19. století byla velmi rozšířená četba katolíků *Makula nélkül való tükör (Zrcadlo bez poškrvny)*, která byla přeložena z češtiny (její pramen: Martin z Kochemu: *Veliký život Pána a Spasitele...*) do maďarštiny. V ní autor píše, jak se Marie Panna starala o novorozeného Ježíše. Vždycky si myla ruce, když ho vzala do náruče, dávala pozor na čistotu kolem děťátka, dávala mu jenom čisté šaty. Autor na příkladu svaté rodiny učí lidi, jak mají ošetřovat malé děti.¹³ To je právě zajímavé, protože do té doby nevěděli všeobecně, že hygiena má důležitou roli v zachování zdraví, hlavně u dětí.

V 18. století se i léčivé koupele staly velmi oblíbené. O jejich správném užití Joannes Wrablanszky publikoval knihu v latině v Trnavě v 1725 s názvem: *Directorium thermale, seu informatio de recto usu thermarum*.¹⁴

Zvláštní žánr tvoří modlitby proti nemocem, hlavně v době moru. Modlitba, nebo písnička proti moru je nalezena v každém kancionálu a modlitební knížce.

NB. Litt. BO :

denotat bonum:

MA : malum :

ME : Medio-crc.

NB. Litt. BO :

Jó.

MA :nem jó.

ME : Közép-rend.

A Köppölyözésről.

I. **A** Mellyek az ér-vágáírol vadnak mondva, azokat az köppölyözésről is értheeni.

II. **A** köppölyözés használ azoknak az embereknek, a' kik nedvességgel bévelkednek, és nem szenvedhetik az ér-vagást : minéműek az iffiak, vének, és-erőtlenek : avagy a' kiknek nem hasznos annyiszor eret-vágatni, menyíster külömben szükséges volna. Használ azoknak is a' köppölyözés, a' kik hofszu ideig valo' szem-folyást, vagy fő-fájást, avagy torok-gyéki miatt szenvednek: amint azok is, a' kiknek mellyek és hátok roszszúl vagy on.

Használ a' köppölyözés sok más testi nyavalyák-ellenis , a' mellyekről eszes és tudós Orvosnak kell itéletett tenni.

III. **Jó** köppölyözni, mikor az hold a' ♋, ♌, ♍, ♎, ♏, és ♐, vagy on de nem az ♑, avagy ♒.

IV. **Nem** könnyen köppölyöztesse ember azokban a' napokban , mellyekben a' Kalendáriomban egy e' jegyek-közül fel-téve találtatik ♁♁, ♁♂, ♁♀, ♁♃, ♁♄, ♁♅.

A fördésről.

I. **A** Zok, a' kik természet-szerént nádhások, és a' kik fluxufokat szenvednek, ammint a' kik szem, fő, és fog-fájások is : és a' kik nehéz és szokatlan

Calendarium Tyrnaviense 1737.

Například maďarská verze *Cantus Catholici* obsahuje latinsky hymnus:

„*Virgo Mater extirpavit,
Quae lactavit Dominum,
Mortis pestem, quam lactavit,
Primus parens hominum.*“¹⁵

Slovenská verze *Cantus Catholici* uvádí variantu latinského hymnu:

„*Stella coeli extirpavit,
quae lactavit Dominum,
Mortis pestem, quam plantavit,
primus parens hominum*“¹⁶

a hymnus uvádí i slovensky:

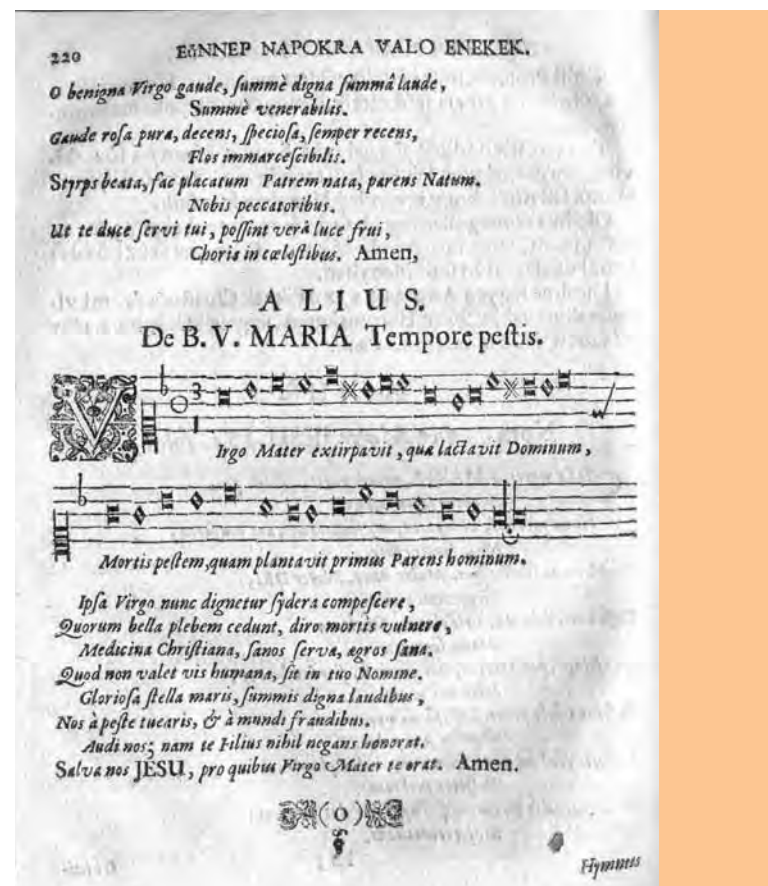
„*Hvězda jasná, Panno krásna,
která Krysta krmila,
Pád Adamův, smrt' a vinu,
šťastné jest zapudila.*“¹⁷

Cantus Catholici hymnus neuvádí maďarsky, jeho maďarskou verzi obsahuje (s dalšími modlitbami a písničkami proti moru) další modlitební knížka, *Liliom kertecske [Zahradka Liliij]*.¹⁸ Mezi samostatnými tiskami tiskárny jsou modlitební kartičky proti moru, především k Marii Panně, sv. Josefovi¹⁹, a sv. Františku Xaverské-

mu. V roce 1716 na objednávku trenčinských jezuitů vytlačily slovenské modlitby, jako díkůvzdání sv. Františku Xaverskému, aby poděkovali za skončení morové epidemie.²⁰ Vedle toho známe z devoční literatury hodně textů k zamyšlení, duchovní cvičení, modlitby a jiné žánry na potěšení nemocných.²¹

Na konci musíme krátce zmínit knihy, které pomohly k přípravě k dobrému úmrtí. Při ošetřování nemocných příprava na smrt hrála velmi důležitou roli. V 17.–18. století smrt patřila více ke každodennímu životu lidí jako v dnešní době. Dětská úmrtnost byla vysoká, často byly epidemie. Lidé umírali a zemřeli doma v kruhu rodiny, přítomnost smrti byla více přijatelná jako v dnešní době, příprava k dobrému úmrtí byla důležitá v životě lidí. Devoční literatura nabízí na to hodně příkladů v modlitebních knížkách, v zamyšleních, a v kázních. Vedle to existuje zvláštní žánr „ars bonae mortis“, umění dobrého úmrtí – pomocní knížka k duchovní přípravě na smrt pro nemocné a pro jejich příbuzné, ošetřovatele. V jezuitských tiskárnách vyšlo hodně takových tisků v různých jazycích. Nejrozšířenější v celé Evropě byla knížka od Gabriela Hevenesiho *Ars bonae mortis*.²² Slovensky vyšla v Trnavě na toto téma od neznámého autora modlitební knížka *Zlatý pramen weducy k životu večnému aneb pobožny spůsob prijrawy sstastneg smrti*.²³

Calendarium tyrnaviense 1657.

V Trnavě vytiskli z tohoto žánru knížku *Holtig valo baratsag...*²⁴ od Istvána Tarnóczyho. Z exemplářů známe hodně maďarských vydání, ale víme, že existoval i slovenský překlad, i když se nám nezachoval.²⁵ V předmluvě uvádí základní pravidla ošetřování umírajícího člověka. Empatie je důležitá, ale nesmí dovolit, aby se ho zmocila sebestlístost a hněv. Musí upozornit i nemocného, i příbuzné, že nemoc je z vůle Boží, a musí nemocného povzbudit, aby přijal svůj stav, a připravit ho na smrt. Vedle duchovní přípravy se klade důraz i na uspořádání praktických věcí, jako postarat se o rodinu, majetek, napsat závěť atd. V knize najdeme i modlitby a zamyšlení k různým fázem umírání, vedle duchovní pomoci dává i praktické rady pro ošetřovatele, například: duchovní otec má brát ohled na fyzický stav nemocného, musí tam být empatie k trpícímu člověku a příbuzným, a příbuzný se musí chystat na loučení.

V jezuitské době trnavská tiskárna vydala jenom málo lékařských knih, ale jak jsme viděli, podle žánru jsou velmi mnohobarevné. Po zrušení jezuitského řádu se lékařská fakulta posilnila, počet lékařských knih stále vzrůstal, většina z nich už byla psaná latinsky, vědecké práce byly na vysoké úrovni.

Literatura

¹ Grabarits István – Grabaritsné Ihász Zsuzsanna: *Az osztrák jezsuita rendtartomány patikái és patikusai 1716–1773*. In: *Orvostörténeti közlemények* 107–108. évf. 1984. 139. s.

² *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.* (ed. Ladislaus Lukács) II. tom. Romae, 1982. 632. s.

³ Baradlay János-Bárony Elemér: *A magyarországi gyógyszerészet története az ósidóktól a mai napig*. Budapest, 1930. 205.–214. s.

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1656–1670*. (red. P. Vászárhegyi Judit) Budapest, 2012. Číslo záznamu citovaných díl: 2917, 2918, 3305, 3306.

⁵ *Lékarstvy proti rane morové* [Tyrnaviae] [ante 1711.] *Ave Tyrnavia!* 1710/25.

⁶ *Knihopis českých a slovenských tisků 1501–1800, I–IX*. Praha, 1939–1967 č. 2704.

⁷ „(Zey, Andreas): *Olajoknak és több másféle nagy hasznú orvossággokkal egyben, mellyek az ember egészségére mind kívülről mind belől igen hasznosan szolgálhatnak declaratioja, mellyeket... Váralján... observaltattott és comprobáltattott.* (Matheus Badracharzán apoth. et maegister oleorum, -- doct. medic. varaliensis) [1744 k.] *Ave Tyrnavia!* 1744/69.

⁸ *Magyar Néprajzi Lexikon. IV.* (főszerk. Ortutay Gyula) Budapest, Akadémia kiadó, 1977–1982 (olejkár).

⁹ Bencze József: *A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól*. In: *Orvostörténeti Közlemények* 30 (1964) 29.

¹⁰ Faby, Mauritius: *Systemata artis pharmaceuticae in publ. caes. reg. Universitatis Tyrnaviensis laboratorio quotannis experimentis demonstrandi Pars I–II*. Tyrnaviae, 1772. *Ave Tyrnavia!* 1772/21.

¹¹ *Kurze Beschreibung, wie der Balsam des Patris Alexandri zu brauchen seye*, Tyrnau, 1764. *Ave Tyrnavia!* 1764/58.

¹² *Az igaz elixiernek Proprietatis et Paracelsi rövid meg-íratása. – Kurtze Beschreibung und Gebrauch des gerechten Elixier Proprietatis et Paracelsi* Tyrnau, 1740. *Ave Tyrnavia!* 1740/14.

¹³ *Makula nélkül való tükör...* Nagyszombat, 1712. 119. s. (*Ave Tyrnavia!* 1712/17).

¹⁴ Wrablanszky, Joannes Baptista: *Directorium thermale, seu informatio de recto usu thermarum...* Tyrnaviae, 1725. *Ave Tyrnavia!* 1725/48.

¹⁵ *Cantus Catholici... régi és új... egyházi énekek...* [Lócse] 1651. 126. s. Tu písničku obsahují i pozdější trnavské vydání *Cantus Catholici*.

¹⁶ *Cantus Catholici, Pysně katolícké...* [Levoča] 1655. 187. s. Obsa-

huji i pozdější (trnavské) vydání, například 1700-as kiadásban: (171. s.) Stejná latinská verze je nalezená v Kájoniho maďarsko-latinském zpěvníku (Kájoni János: *Cantionale Catholicum...* Csík, 1676.) a v modlitební knížce *Officium Rakocianum. Régi magyar Költők tára. XVII. sz. 15/B.* kötete (Katolikus egyházi énekek) (red. Holl Béla) Budapest, Argumentum, 1992. 368.–370. s.

¹⁷ *Cantus Catholici, Pysně katolícké...* [Levoča] 1655. 188. s. Obsahuje i pozdější (trnavské) vydání, například 1700-as kiadásban (172. s.).

¹⁸ Régi magyar Költők tára, XVII. sz. 15/B. kötete (Katolikus egyházi énekek) (red. Holl Béla) Budapest, Argumentum, 1992. 368.–370. s. „Az egkek Czillaga, ki az Urat szoptatta, a' halálnak mérgét, mellyet Ádám plantála...” Régi magyar Költők tára, XVII. sz. 15/A. kötete (Katolikus egyházi énekek) (red. Holl Béla) Budapest, Argumentum, 1992. 464. s.

¹⁹ *Dög-halál ellen való hasznos és foganatos orvosság... aitatosság... Nagy-Szombat... tanács urainak költségével...* Nagyszombat, 1710. Ave Tyrnavia! 1710/10; Szegedi Mihály: *Dicsőséges Szent Josefnek... pestis-ellen szószólójának tiszteletére...* Tyrnaviae, 1742. Ave Tyrnavia! 1742/69; Pfendner, Emericus: *Amuletum, seu sacrae, et antiquae preces contra pestem...* Tyrnaviae, 1739. *Ave Tyrnavia!* 1739/47.

²⁰ *Dwojg pobožnost ke ctj... Swatého Frantisska Xaweryusa... města Trenčnja... orodownjka a w predesslém morowém nakažen... ochranice... od Towarysstwa Gežjssowého Trenčanskeho wydaná.* W Trnawe, 1716. Ave Tyrnavia! 1716/13.

²¹ Pl. Pfendner, Imrych: *Lékarstwj duchowné, aneb pobožné a starodawné modlitby... na slowenský gazyk obráčené a znowu vytlačené.* W Trnawe, 1739. Ave Tyrnavia! 1739/48; [Kiss Fábrián]: *Betegek gyógyitoja az az a sümegi... franciscanusok templomában... Szűz Máriának... csuda-tételei Guzmán Daniel... engedelméből...* Nagyszombat, 1703. Ave Tyrnavia! 1703/15.

²² Hevenesi, Gabriel: *Ars bonae mortis sive quotidiana erga... Mariam pietas...* Tyrnaviae, 1714. *Ave Tyrnavia!* 1714/16 pozdější trnavských vydání: Ave Tyrnavia 1721/22, 1728/17, 1756/27.

²³ *Zlatý pramen weducy k životu večnému aneb pobožny spůsob prijrawy sstastneg smrti...* W Trnawe. 1716. Ave Tyrnavia! 1716/54.

²⁴ *Ave Tyrnavia!* 1680/10, 1695/27, 1707/30, 1722/35, 1735/71, 1741/62, 1754/62, 1773/71.

²⁵ *Ave Tyrnavia!* 1716/49.

Autorka

Kovács Eszter, PhD., (1980). Tapolca. Studia: Katolícká Univerzita Petra Pázmánye, Filozofická fakulta, obor bohemistika-dějepis, doktorské studium z dějepisů (2009). Pracuje: Országos Széchényi Könyvtár, oddělení výzkumů z dějin knižní kultury, speciální oblast: česko-maďarské vztahy, dějiny jezuitského řádu v Uhrách a v Českých zemích do r. 1773, dějiny knižní kultury v Uhrách v 17–18. století.

Resumé

Léčení nebo ošetřování nemocných nemělo primární roli v životě jezuitského řádu, ale každý z otců musel mít základní léčebné znalosti, protože během misijní činnosti byly často potřebné, a ve klášteře se taky museli starat o nemocných a starých. Nejdůležitější zdravotnickou činností Tovaryšstva Ježíšova bylo lékárnictví, a s tím souviselo i vydávání knih na tyto účely.

Prax vydávání knih v jezuitských tiskárnách poukazuje na charakter a hlavní úkoly řádu. Ve velkém počtu vydávali duchovně knížky, teologické, filozofické a jiné vědecké knihy, a učebnice, ale jenom málo lékařských knih. V Uherském království fungovaly tři jezuitské tiskárny – v Trnavě, v Košicích a v Kluzi.

Katarína Devánová

Jozef Ľudovít Holuby a tradičné ľudové liečiteľstvo

Jozef Ľudovít Holuby sa narodil v Lubine v marci roku 1836 ako syn evanjelického farára, neskôr vyštudoval teológiu a pôsobil ako evanjelický farár v Zemianskom Podhradí plných 48 rokov. Môžeme ho právom pokladať za polyhistora, pretože sa venoval botanike, archeológii, národopisu, folkloristike, etnografii a cirkevným dejinám.

V botanike dosiahol najviac vedeckých uznání, korešpondoval a vymieňal herbáre i poznatky o rastlinách s mnohými vtedajšími vedcami. V roku 1922 mu Univerzita Karlova udelila čestný doktorát. Zomrel v júli roku 1923 vo veku 87 rokov v Pezinku u dcéry, kde prežíval posledné roky svojho aktívneho života.

Holuby opublikoval súborné odborné diela o flóre Zemianskeho Podhradia¹, o flóre Župy Trenčianskej², kratšie príspevky o Javorine, Pezinku, o výletoch na Malenicu, do Tematínskych kopcov...

Bol vynikajúcim taxonómom, dobrým znalcom jednotlivých rastlinných druhov a zaujímal sa o ich liečivé účinky. Tu sa kombinovala jeho zberateľská a národopisná práca so záujmom o botaniku. Publikoval samostatné práce, v ktorých sa zaoberal liečivými rastlinami, ale opublikoval aj jednotlivé zistenia v iných botanických prácach. Okrem liečivých účinkov rastlín jeho práce obsahujú i zistenia o magických účinkoch, ale i o jedovatosti jednotlivých druhov, ktoré sa používali v ľudovom liečiteľstve.

Svoje detstvo prežil v kolektíve dedinských školákov, nebol od nich ako farársky syn izolovaný, čo mu aj neskôr pomohlo priblížiť sa k obyčajným ľuďom.

Sám v diele o magických receptoch píše: „Kto požíva dôvery ľudu ako jeho úprimný priateľ a nie ako nenásytný vydrigroš, ten dozvie a dopočuje sa v každom kraji mnoho zaujímavého z oboru povier a starobyklých zvykov. Čím ďalej leží jedna dedinka od mesta alebo mestečka, od hradskej cesty a teraz od železnice, tým je ľud dôverčivejší.“³ V práci Domáce lieky ľudu slovenského⁴ je zahrnutý opis až 150 druhov rastlín. Niektoré z nich však bežne ľudia nerozoznávajú, ale nazývali ich rovnako, napríklad rôzne druhy mliečnikov, slezov, rozchodníkov, ale Holuby ako skúsený botanik vedel pod jedným ľudovým názvom rozoznať viaceré druhy.

Liečivé rastliny, ich ľudové názvy a použitie

Zaujímavé je zberanie ľudových názvov liečivých bylín, ktoré v práci uvádza.

Dodnes sa napríklad používa názov „hlístnik“ pre zemežlč (*Centaurium*), „psí jazýček alebo psí jazyk“ pre

skorocel kopijovitý (*Plantago lanceolata*), „dobrá myseľ“ – pre pamajorán (*Origanum vulgare*), „hrabutie“ pre mienok (*Clematis vitalba*), „slepý mak“ (*Papaver rhoeas*).

Niektoré názvy rastlín, tak ako ich Holuby v spomutej práci udáva, sú dnes platnými slovenskými menami, napríklad: pýr, buk, žihľava, kopytník, čertkus, kotúč, drieň, blyskáč, záružlie, mak, chren, lipa, klokoč, dula, biely agát.

Naopak, ak by pri niektorých názvoch nebolo i pomenovanie latinským menom, už by sme asi nepoznali, čo je súdenička (*Ophioglossum vulgatum*), bujačina (*Datura stramonium*) či strenga (*Syringa vulgaris*).

V úvode práce o domácich liekoch Holuby píše: „Nenájdeš tak snadno na Slovensku gazdinky, ktorá by nemala v dome malú lekárnu zo všakovakých suchých rastlín záležajúcu, z ktorej v čas potreby lieky vyberá, užíva a užívať dáva, jakoby nimi každá nemoc neomylné prekonaná byť musela.“ Vo svojich lekárňach gazdinky uchovávali divorastúce bylinky, ale tiež v záhradke často pestovali rutu, šalviu, palinu, oman a ďalšie.

V práci o záhradách Trenčianska⁵ sa dozvedáme, že v našich slovenských záhradách je dlhý rad rastlín, ktoré sú pestované nepretržite ešte od čias cisára Karola Veľkého. Mníchmi benediktinskými bol zostavený zoznam rastlín, ktoré sa v kláštorných záhradách pestovali a ako Holuby píše „z kláštorných záhrad sa na všetky strany rozširovaly, a je veľmi prirodzené, že zvláštnu povest požívajúce rastliny aj ďaleko za hranice ríše Karlovej cesty si našli“. Aby mali ľudia poruke liečivé rastliny, často si ich i z prírody do prídumových záhrad sadili, ako sa to robí i dodnes. A zas aj naopak, niekedy len prítomnosť liečivých rastlín nás upozorní, že na tomto mieste kedysi žili ľudia. Takto sa mi podarilo nájsť oman (*Inula helenium*) a medovku (*Melissa officinarum*) na lokalitách Mravcové a v Špaňom, na miestach, kde už len kamenný múrik zostal po ľudoch a už tu ani chalupa nestála.

Liečivé rastliny ľudia používali mnohými spôsobmi – v prvom rade nimi liečili nemoci ľudí, dobytky, často však použitie jedovatých bylín v spojení s istou mágiou hraničilo s nebezpečenstvom ujmy na zdraví i živote.

V neposlednom rade to bola istá ľúbezná mágia, keď čarovné byliny mali pomôcť okúzliť milého. Najmä ak išlo o nebezpečný spôsob užívania jedovatých druhov rastlín, autor si často neodpustil svojský komentár, naopak, veselo a vtípne komentuje niektoré povery.

Liečivé účinky rastlín

Za najkrajší výrok považujem vetu: „Repíček u ľudu v takej vážnosti stojí, že sa za hriech považuje naň stúpiť.“

Liečivými rastlinami ľudia liečili mnohé choroby – napríklad pľúcne ochorenia, žalúdočné, vylučovacie, horúčku („zimnicu“), liečili si rany, vredy, zlomeniny, pomáhali si proti boleniu zubov, ale tiež hľadali spôsob na odstránenie pieh alebo dorastenie vlasov... Špeciálne vedeli, ako môžu pomôcť malým deťom, ženám pri pôrode alebo naopak starým, umierajúcim.

Príklady, akými rôznymi bylinkami ľudia liečili pľúcne ochorenia:

- kukurica, „turecké žito“ – zrná potlačené a vo vode uvarené proti kašľu a suchotinám,
- pýr – podzemné výhonky sa vo vode varia, odvar sa pije proti kašľu a „suchotinám“,
- raž – kvetný prach s vodou zmiešaný, pije sa od kašľa,
- cvikla – čerstvá šťava s cukrom sa dávala deťom proti kašľu,
- betonika – čaj sa pije proti kašľu a suchotám – zberajú sa len listy a zabárajú sa vriacou vodou,
- černohlávkov – ústa sa vyplachujú odvarom pri zapálenom hrdle,
- čierna ríbezľa – čaj z listov proti kašľu a suchotám,
- mak – zrelé semeno pretlačené a s vodou pomiešané a cez čistú handričku pretlačené dávajú deťom v malých dávkach proti kašľu,
- divozel – usušený kvet, uvarený používajú proti kašľu,
- lipa – proti kašľu a prechladnutiu,
- slez (mysleli *Lavatera thuringiaca* i *Althea officinalis*) – listy a kvety na čaj od kašľa,
- chren – proti bolestiam hrdla,
- púpava – trúbky stopkové sa žujú proti kašľu,
- myší chvost – odvar sa používa proti suchotinám,

- oman (*Inula helenium*) – víno, v ktorom sa močil ko-reň, sa používalo proti zachrípnutiu,
- huľavník (*Sisymbrium officinale*) – v odvare matky kúpu deti proti suchotinám,
- fialka (*Viola odorata*) – kvet v chlade usušený sa uvarí a pije proti kašľu,
- slez (*Malva rotundifolia* a *M. borealis*) – odvar sa pije proti kašľu,
- ľan – olej z neho získaný spolu s ražným páleným sa používal proti záduchu,
- dula – suché ovocie postrúhané, alebo na prach pretlačené pijú proti kašľu,
- repík – odvar proti kašľu a suchotinám,
- jahoda (*Fragaria vesca*) – čaj z listov proti kašľu.

Myslím si, že jeden človek nepoužíval všetky tieto druhy, ale len tie, ktoré rástli v okolí, prípadne sa ich naučili používať od svojich predkov. Bohynami nazývali ženy, ktoré často dedične plnili funkcie akýchsi vedomkyní, bylinkárov až magických osôb.

Na jednom mieste Holuby spomína, že si všimol, že ľudia majú dve viery, jednu oficiálnu, ale druhú súkromnú. A práve v tej súkromnej mnohé praktiky prameniace z povier a zo zvykov používajú. Myslím si, že ľudia potrebovali veriť, že im byliny pomôžu v časoch cholery, ale aj pri iných závažných ochoreniach, ktoré dnes už skoro nepoznáme. Peniaze na lekárov nemali a len zriedka vyhľadali pomoc lekára.

Ochrana proti cholere

- cesnak – v čase cholery v roku 1866 sa mnoho cesnaku pojedlo, octom, v ktorom sa pokrýjaný cesnak močil, sa treli údy napadnuté krčmi v čase cholery,
- borievky – nápoj zo zrelých plodov vo vode uvarili a dávali piť chorému, bôrkami sa po izbách kadilo a fajčiari si nimi tabak korenili,
- mäta – odvar z rôznych druhov mäty pili a nazývali ho „balšánkové thee“,
- medovka – čaj a teplé obklady prikladali chorému na brucho.

Jedlo v čase hladu, šaláty

- v roku 1848 – podzemné výhonky pýru sa nadrobno nasekali, na múku mleli a buď samotné, alebo pomiešané s obilnou múkou používali na pečenie chleba, tiež usušené a pomleté šípky,
- na šalát s olejom – Holuby spomína, že už ako malý chlapec matke nosieval blyskáč (*Ficaria verna*) a žeruchu (*Cardamine amara*) – kým ešte rastliny nekvitli, na omáčky používali zádušník (*Glechoma hederacea*), na šalát tiež mladé listy púpavy,
- používali „olej z bukvíc naprešovaný“ do koláčov i na zasmažky,
- deti jedli nezrelé plody zo slezov, volali ich „pagáčica alebo panbíčkove chlebičky“, podzemné hlúzy z hrachoru (*Lathyrus tuberosus*), ktoré nazývali „zemskými orechami“, alebo mrkvičky z krkošky (*Chaerophyllum bulbosum*).

Jedovaté a omamné rastliny

- miernejšie účinky sa používali na zvracanie – napríklad odvar z kopytníka (*Asarum europaeum*),
- odvar z nezrelých makovíc (*Papaver somniferum* i *Papaver rhoeas*) dávali matky piť deťom, aby dobre spali – „že by to chudiatkam škodiť mohlo, neveria“,
- iskerník prudký (*Ranunculus acris*) „veliký blyskáč“ – listy sa prikladali na spodok ruky proti zimnici – „znám pád, kde chlapcovi, ktorý si takýto obväzok pridlho na rukách nechal, vytiahol pluzgiery, z ktorých sa mu veľké rany porobily a zimnica neprestala“,
- používali tiež jedovaté rastliny, ako blen, ľulkovec zlomocný, daturu, často len ako tinktúru alebo zápar, ale bolo to, myslím, dosť nebezpečné.

Holuby píše: „Nad varenou rastlinou blenu sa paria proti boleniu zubov – že to pomôže síce, ale aj zuby sa rýchlo vykazia a vypadajú.“

Iste sa pozastavíme nad odvahou a možno z nášho pohľadu až nezodpovednosťou vtedajších ľudí. Žili v inom čase, poznatky preberali od starších členov rodiny, od bohýň, ľudových liečiteľov, aj keď možno občas tušili, že niektoré spôsoby, jedlá, odvary môžu byť nebezpečné.

Dnes sa stravujeme rýchlo pripravovanými jedlami, zložky toho, čo si kladieme na stôl, často precestovali pol sveta (skoro vo všetkom je prítomný palmový olej), mnohé emulgátory, farbivá sú zdraviu škodlivé. Nepoužívame dnes jedovaté rastliny a často ich vôbec nepoznáme. Spôsob nášho života a naša strava je veľmi odlišná od toho, čo jedli ľudia pred 150 rokmi, ale myslím si, že nežijeme zdravšie, skôr naopak.

Rastliny používané v mágii a poverách

- šošovica – radili ju devám jesť, lebo vraj každé deviate zrno ide na krásu,

- kapusta – „Devät kapustných hlúbov, devät vretien a z devät náročníkov slamy sa spolu vo vode pred východom slnka z devät hrobov načretej varí, suchotami morené dieťa v tom okúpe a do východu slnka po devät hroboch na cintoríne popreguluje – a koniec bude suchotám (a myslím i životu) – sám som raz jednu takúto poverčivú, nerozumnú matku pri takej tortúre na cinteri pomýlil, ale utekala, čo jej nohy stačili a nedala sa poznať.“

Lúbostná mágia

- silenka (*Silene inflata*) – nazývaná „úročník“ – ak do seba zaľúbení ľudia sa umývajú odvarom z tejto zeliny a košeľou naruby obrátenou sa poutierajú, nebude ich hlava bolieť od urieknutia,

- hadivka (*Ophioglossum vulgatum*) – „súdenička, šťastná zelinka“ – viacero povier sa s ňou spája: „Kto ju nájde kvitnúť, čo sa len v jánsku polnoc stať môže, nájde vraj poklad v zemi zakopaný, kto ju pri sebe nosí, k tomu víly nemajú prístup, na Jána nazberaná súdenička dá devám vidieť, za koho sa vydajú, keď idú devy do tanca, nosia ju za pásom, aby mali tanečníkov.“

Holuby si všimol, že sa veľa povier spája s touto ne-

vinnou zelinkou. Dnes si myslím, že ju málokto pozná, je prehliadaná a pomerne vzácna, určite ale nie preto, že by ju devy boli vytrhali, keď išli na tancovačku.

Pre zvieratá

Odporúčani pre zvieratá je veľmi veľa, pretože chov zvierat a poľnohospodárstvo bolo hlavným zdrojom obživy ľudí na dedine. Niektoré z nich možno pokladať za povery, iné mali skutočne liečivý účinok. Niekoľko príkladov:

- oman (*Inula helenium*) – koreň so starým sadlom stlačený sa podával dobytku proti kašľu,

- krušpán – odvar s vodou dávajú rožnému dobytku proti močeniu krvou, alebo proti zdutiu,

- žihľava (*Urtica dioica*) – na jar sa zberala mladým húsatám, aby dobre rástli,

- zubačka (*Dentaria enneaphyllos*) – podzemky vykopávali gazdinky pred Jurom, aby kravičky celý rok dobre dojili.

Holubyho komentár: „Viac ráz som natrafil na také kopačky, ktoré túto utešenú kvetinu a ozdobu našich vyšších kopcov nemilosrdne kynozia.“ V súčasnosti je tento druh stále ozdobou našich lesov.

Porovnanie flóry Bošáckej doliny z čias Holubyho a dnes

Vyrastala som v kraji pod Javorinou a viac ako 20 rokov chodím pravidelne botanizovať do Bošáckej doliny. Od môjho dedka som sa naučila na jar zberať zádušník do „vel'konočnej baby“ a jesť nezrelé plody slezu, piť sladkú šťavu z kvetov hluchaviek... a hlavne mi spolu s mojimi rodičmi odovzdali lásku k prírode na nespočetných vychádzkach do prírody.

V rokoch 1989–1991 som robila diplomovú prácu o flóre Bošáckej doliny⁶, v ktorej som okrem iného porovnávala Holubyho floristické nálezy spred viac ako 100 rokov. Holuby vo svojich prácach uvádza údaje o 927 taxónoch divo rastúcich vyšších rastlín, v posledných rokoch bolo zistených asi 800 druhov.

Na tomto mieste sa nebudem podrobne venovať jednotlivým druhom, skôr len uvediem niektoré zmeny,

ktoré sa udiali v krajine. Napríklad boli odvodnené močiare a čiastočne zregulované toky, oveľa menej sa pasie a zarastajúcich pasienkov, krovín je oveľa viac. Úplne sa prestalo pestovať konope a ľan a spôsob poľnohospodárstva je odlišný. Niektoré plochy boli zalesnené (napr. Lysica), alebo zarastené prirodzenou sukcesiou (bývalé pasienky na Peterkovom, Boky), alebo naopak vyrúbané – (viaceré porasty na Lopeníku...), a, naopak, dochádza k rozšíreniu niektorých druhov rastlín, ktoré tu ešte za čias Holubyho neboli alebo len zriedka, tzv. neofytov.

Napriek tomu je Bošácka dolina stále perlou Bielych Karpát, čo oceňujú botanici z blízkej Moravy, ale i všetci návštevníci, ktorí sa prídu pokochať na pestrých kvetnatých lúkach, alebo obdivovať mnohé druhy orchideí, či prídu na bylinky. Nájde tu množstvo prvosenky jarnej, repíka lekárskeho, materej dúšky, pamajoránu, myšieho chvosta, betoniky lekárskej a ďalších druhov. Nádherné lúky sa stále nachádzajú v oblasti Novej hory, pod Lopeníkom, na Grúni, na Hajdárovom, na Hájnici. Nemenej hodnotné sú lesné porasty – teplé dubiny s drieňom na bradlovom pásme v oblasti Lovichovca, Lysice, na Mláčovci.

Bošácka dolina je známa tiež množstvom ovocných stromov a spracovaním ovocia, dnes, žiaľ, zanikli sušiarne a zostala len Bošácka pálenica. Stará oskoruša na Zabudísovej bola určite mohutným dominantným stromom už za čias Holubyho. V roku 2012 bola ocenená na treťom mieste na Slovensku v súťaži Strom roka. Holuby o liečivých účinkoch oskoruše píše: „Z ovocia sa páli slivovici podobná pálenka, ktorá keď v nej na čas potlačený kmín stál, sa pije v malých dávkach proti behávke. Proti teže ostude jedávajú aj suché oskorušky.“⁷

Ochrana prírody

Holuby na príklade vykopávania zubačky (*Dentaria enneaphyllos*) upozornil, že ženy kynozia túto rastlinu. Keď si čítame, ako on sám, keď našiel dnes veľmi vzácne orchidey na horských lúkach pod Lopeníkom a s chuťou sa pustil do ich vykopávania, tiež si možno pomyslíme, že ich ničil, ale vskutku ich zničil až zmenený spôsob hospodárenia – zarastené lúky alebo naopak, zrekultivované a roky hnojené.

Veľmi si vážim všetkých drobných hospodárov, ktorí sa napriek nepriazni doby, keď museli opustiť svoje polia alebo roky robiť na družstevnom, čo bolo často vlastne ich, vrátili a hospodária. Vážim si aj prácu profesionálnych i dobrovoľných ochrancov prírody, ktorí pomohli zachovať orchideové lúky v Špaňom, na Grúni, a tak zachovať prírodné i kultúrne dedičstvo.

Dnes si už nikto v Bošáci nevykope črievičníky, lebo sú dnes vzácne a chránené, a navyše tu už nerastú. Ale smelo si môžeme natrhať liečivé byliny na kosených lúkach alebo pasienkoch a v medziach pri cestách a môžeme pomôcť pri zachovaní lúk, môžeme lásku a úctu k prírode odovzdať našim deťom, vážiť si ľudí i prírodu. Nájde tu ešte vzácnu orchideu hmyzovník Holubyho (*Ophrys holubyana*), ktorý nesie meno Jozefa Ľudovíta

Holubyho. Nájde ho na Mravcovom, v Špaňom, na Grúni – je vzácny a krehký a nech je pre nás pamiatkou a odkazom na tohto vzácneho človeka.

Posledné roky života trávil Holuby u dcéry v Pezinku, ale keď mal príležitosť, vracal sa do Bošáckej doliny, kde ho všetci milo privítali, pohostili a on si neúnavne všimol ľudí i rastliny.

„Bol by som rád ešte viac kopaničiarov navštívil, ale zanechal som im aspoň srdečné pozdravy.“⁸

Nemôžem stretnúť v čase tohto významného človeka, ale svoj pozdrav zanechal i mne a teším sa, keď sa ešte niektoré miesta podobajú na to, čo vo svojich dielach popisuje, keď nájdem tie isté rastliny na Novej hore, na Lysici, ale aj zmeny sú znakom doby a života.

Literatúra

HOLUBY J. L., 1866: *Phanerogame Flora von Nemes-Podgrady. Verhandlungen des Vereines für Naturkunda zu Pressburg IX*, str. 35–100.
HOLUBY, J. L., 1873: *Domáce lieky ľudu slovenského*. In: *Letopis Matice slovenskej X*. sv. I. str. 41–55.

HOLUBY, J. L., 1888: *Flora des Trencsiner Comitatus*. František Xaver Skarnitzl, Trenčín, 145 s.

HOLUBY, J. L., 1892: *Magické recepty z Bošáckej doliny a okolia*. In: *Slovenské pohľady XII*. soš. I. str. 31–41.

HOLUBY, J. L., 1896: *V záhradách Trenčianska najčastejšie dochovávané rastliny*. In: *Sborník MSS*, roč. 1, str. 66–79.

HOLUBY, J. L., 1896: *V záhradách Trenčianska najčastejšie dochovávané rastliny II*. In: *Sborník MSS*, roč. 1, str. 144–152.

HOLUBY, J. L., 1915: *Skok z Pezinka na obrátenie do Bošáckej doliny*. Slovenský týždenník, Budapešť XIII. č. 34, s. 35.

ŽARNOVICKÝ, P., 1936: *Literárna činnosť Dr. Jozefa Ľudovíta Holubyho*. Pezínok, 37 s.

GAJDOŠTINOVÁ (DEVÁNOVÁ), K., 1992: *Flóra Bošáckej doliny*. Diplomová práca, 124 s.

Poznámky

¹ Holuby, 1866.

² Holuby, 1888.

³ Holuby, 1892.

⁴ Holuby, 1873, s. 41–55.

⁵ Holuby, 1896.

⁶ Gajdoštinová-Devánová, 1992.

⁷ Holuby, 1873.

⁸ Holuby, 1915.

Autorka

Katarína Devánová, Mgr. Absolventka špeciálnej biológie a ekológie na Prírodovedeckej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, ktorú ukončila diplomovou prácou „Flóra Bošáckej doliny“. V rokoch 1992–2007 pracovala ako botanička na Správe Chránenej krajinskej oblasti Biele Karpaty, od roku 2009 ako botanička v Trenčianskom múzeu. Venuje sa najmä botanike a ekológii lúčnych porastov.

Resumé

Jozef Ľudovít Holuby sa ako významný slovenský botanik a etnograf zaslúžil o zachovanie tradičných ľudových receptov, postupov, ale i povier pri používaní liečivých rastlín. Väčšinu života prežil v Bošáckej doline, odkiaľ pramení i hlavný zdroj jeho poznatkov, ktoré zachytil vo viacerých dielach. Rastliny ľudia používali na liečenie seba i zvierat, ako zdroj obživy, ale poznali i jedovaté účinky rastlín a v neposlednej miere ich používali v mágii. Jozef Ľudovít Holuby zachytáva tiež ľudové názvy bylín a svojimi početnými poznámkami, vtipne i kriticky dokresľuje obraz doby, v ktorej žil.

Peter Martinák

O histórii a blahodarných účinkoch tekutého chleba

Pivo patrí k najstarším symbolom ľudskej civilizácie. Od nepamäti spájalo kráľov, faraónov, aristokratov s najchudobnejšími vrstvami spoločnosti. Nikdy síce nezískalo „božský“ status vína, v popularite na pozemskej úrovni však dokázalo svojmu kvasenému súkmeňovcovi zdarne konkurovať.

Existuje tisíc dôvodov, prečo piť pivo. Neopakovateľnou schopnosťou uhasenia smädu počnúc, liečivými účinkami končiac. Jeho potenciál znásobili mnísi v stredovekých kláštoroch, ktoré predstavujú mimoriadne významnú kapitolu v dejinách pivovarníctva na európskom kontinente. Aj vďaka nim mohol byť takzvaný tekutý chlieb povýšený na zlatistý mok.

Valčekové pečatidlo s vyobrazením pitia piva v starovekej Mezopotámii. (Zdroj: VEČERNÍČEK, Jaroslav Novák. Dějiny piva. Brno, 2009, s. 19.)

Lieči telo i dušu

Hneď na úvod treba zdôrazniť, že pivo človeku poskytuje viac, ako len opojný doplnok stravy. Hoci preukázateľne zvyšuje chuť do jedla, obzvlášť pomáha pri nadväzovaní kontaktov, spájaní mostov, strácaní predsudkov, utužovaní priateľstiev, uctievaní tradícií či hľadani riešení, ako vyliečiť ubolené telo i dušu. Svojím čarom, resp. darom sa postupne prepracovalo na popredné pozície v rebríčku celosvetovo najobľúbenejších nápojov.

V dnešnom ponímaní ide v podstate o nízkoalkoholickú zmes vody, sladú a chmeľu. Podľa farby pivo rozlišujeme na svetlé a tmavé, podľa chuti na sladké a horké, podľa množstva alkoholu na slabé a silné, podľa času čapovania na čapované a ležiak, podľa obalov sudové, fľaškové, plechovkové alebo cisternové.

Okrem špecifickej chuti zlatistý mok disponuje cenou výživnou hodnotou aj medicínskym využitím. Obsahuje bielkoviny, sacharidy, vitamíny, minerály a mnohé stopové prvky. Prítomné látky podporujú zdravý rast kože a vlasov, dodávajú pivu antioxidačné, antibakteriálne aj antikarcinogénne vlastnosti. Vďaka nim pre-

ventívne pôsobí proti ateroskleróze, osteoporóze, diabetu, nádorovým ochoreniam, Alzheimerovej chorobe, zásluhou draslíka a horčíka proti srdcovo-cievny ochoreniam. Priaznivo tiež vplýva na činnosť tráviaceho traktu, zrážanlivosť krvi, má močopudný účinok, zabraňuje vzniku obličkových i žlčových kameňov, urýchľuje látkovú výmenu v organizme a spôsobuje omladzovanie buniek.¹ Tromf nápoja spočíva v pomerne malom obsahu alkoholu, ktorý je produktom kvasenia a nie je pridávaný do hotového výrobku.

Základné pivovarské suroviny

Ako už bolo spomenuté, popri vode stojí moderný proces prípravy piva na dvoch nosných pilieroch. Čo sa týka sladú, kľúčovou zložkou výroby zostal po tisícročia jačmeň. Predovšetkým pre dobrú klíčivosť, ľahkú spracovateľnosť a vhodné chuťové vlastnosti. Okrem jačmeňa sa zriedkavejšie sladuje aj pšenica.² Výrobe sladú vždy prináležala najväčšia starostlivosť, keďže výrazne ovplyvňuje výslednú akosť piva.

Druhou základnou pivovarskou surovinou je chmeľ, ktorý dodáva pivu charakteristickú horkú chuť. Z pestovateľského hľadiska ide o veľmi náročnú plodinu. Zberá sa krátko pred dozretím plodov v lete, kým zo šišť neopadnú šupiny. V minulosti sa odporúčal pri chorobách pečene a žalúdka, ako upokojujúci prostriedok, ale aj ako afrodiziakum. V tradičnej medicíne dodnes pomáha pri poruchách trávenia, plynatosti i menštruačných ťažkostiach.³ Chmeľ však definitívne vstúpil na pivovarnícku scénu až v stredoveku. História pivovarníctva je pritom oveľa staršia a nemenej zaujímavá.

Najstaršie dejiny piva

Pôvodné pivo sa od súčasného líšilo vzhľadom, chuťou, konzistenciou i spôsobom výroby. Až do začiatku 20. storočia vedci považovali za jeho pravlast' staroveký Egypt. Zlom nastal, keď český archeológ Bedřich Hrozný publikoval výsledky svojho výskumu: „Už v roku 1913 ukázal som vo svojom diele *Obilí ve staré Babylonii*, že už od dôb najstarších Sumero-Babylončania poznali pivo i slad a že tento nápoj bol u nich veľmi rozšírený. Objavil som totiž v starých chrámových inventároch z 25. a 24. storočia pred Kr. prastaré recepty na fabrikáciu rôznych druhov piva.“⁴

Objav B. Hrozného dokumentuje znalosť varenia piva v podaní najstaršieho známeho národa. Z dôklad-

Varenie piva v 15. storočí (kresba neznámeho autora). (Zdroj: CABADA, Peter. Slovenské pivovarníctvo v toku času. Žilina, 2000, s. 21.)

nejšej analýzy vyplýva, že keď o ňom Sumeri písali na hlinených tabuľkách, samotné pivo musí byť ešte staršie. Takže treba hovoriť skôr o pôvodných, neznámych predsumerských, obyvateľoch Mezopotámie, ktorí tam vyrábali pivo zrejme už 8 000 rokov pred našim letopočtom. Túto teóriu razí aj fínsky sumerológ A. Salomon, pripomínajúci, že slová kaš (pivo) a bulug (slad) nie sú sumerského pôvodu.⁵ To však v žiadnom prípade neznižuje rukopis Sumerov v príprave kvasených obilných nápojov. Keďže pivo úzko súvisí s poľnohospodárstvom, v uvedených zemepisných šírkach bolo priam predur-

Ilustrácia pivovarníka z 15. storočia. Hostinskí a pivovarníci mali v znaku šesťramennú hviezdu. Trojuholník špicom nadol symbolizoval vodu, trojuholník smerujúci nahor je alchymistickým znakom ohňa. (Zdroj: IMBACH, Josef. Tajemství klášterní kuchyně. Praha, 2005, s. 24.)

čené spetrovať potravinové menu obyvateľstva žijúceho v povodí riek Eufrat a Tigris. Vysoká vzdelanosť vrátane technickej a hospodárskej vyspelosti umožňovala Sumerom pripravovať najmenej dvadsať rôznych pív.⁶ Každý druh plnil v ich každodennom živote osobitnú funkciu. Pivo obetovali bohom, napájali ním otrokov, využívali ho pri rituálnych obradoch. V neposlednom rade tvorilo základ väčšiny vtedajších liečiv ako súčasť rôznych masť, resp. extraktov aplikovaných pri bolestiach zubov alebo proti kašľu. Dôkaz nájdeme v dobovom recepte na kašeľ: „Vezmi štipku azzalu, rozpusti v ústach a potom sliny prehltni. Potom zapi hustou polievkou z bravčového mäsa a na to pivo s medom. Toto opakuj tri dni.“⁷ Dôležitú rolu hrá pivo aj v ďalších skvostných literárnych prameňoch – je súčasťou jednej z najstarších epických skladieb *Eposu o Gilgamešovi*, viacero paragrafov mu v slávnom zákonníku venoval aj legendárny kráľ Starobabylonskej ríše Chammurapi.⁸

A aké vlastne bolo pivo Sumerov, Asýrčanov či starých Babylončanov? Už vtedy poznali jeho svetlý (pšeničný) aj tmavý (jačmenný) variant. Spočiatku pripomínalo skôr riedku kašu než tekutinu. Okrem jačmeňa a pšenice pivo varili i z prosa, pričom aj do pšeničného dávali jačmenný slad. Z obilia a sladú piekli tzv. pivné chleby (bappiru), ktoré ľahko upražili, rozdrvili, pridali slad a všetko sa nechalo vykvasiť v nádobe s vodou.⁹ Pivo sa potom precedilo a dochucovalo trebárs medom, korením, bylinami, prípadne datľami. Chuťovo bolo skôr sladké. Potrebnú horkosť mu dodávali najmä pivné chleby pražené v popole. Zaujímavé je, že úpravu obilia obhospodarovali ženy. Niektoré druhy piva boli naozaj veľmi

husté. Obvykle sa pili rákosovými stebkami. Keďže Sumeri pivo cedili, nemožno vylúčiť, že steblá, resp. trubičky patrili k akýmisi pravidlám stolovania. Tradičné skupinové popíjanie z džbánu nám znázorňuje aj obrázok z dávnovekého valčekového pečatidla.

Podobne ako v starobylej Mezopotámii, človek holdoval kvaseným obilným nápojom aj v ostatných kútoch sveta. Napríklad Inkovia v Peru obohatili pivo kukuricou, Indiáni pre zmenu javorovým sirupom.

Počiatky európskeho pivovarníctva

Až do príchodu kresťanstva bolo pivo v našom geografickom priestore súčasťou mytológie a posvätných rituálov u Keltov, Germánov aj Slovanov. Za prvých milovníkov piva v Európe sú v antických prameňoch označovaní Kelti. Práve oni ho mali naučiť piť Rimanov aj niektorých svojich germánskych susedov. V Rímskej ríši si však pôžitok z pivovej peny vychutnávalo radšej ženské pokolenie, ktoré si ňou s obľubou ošetrovalo pleť...

K vášnivým pivárom nepochybne patrili aj starí Germáni. Pri príprave piva zostali verní osvedčeným surovinám – jačmeňu, pšenici, ovsu, prosu. Nezameniteľným spôsobom si pivo obohacovali rôznymi aromatickými bylinami.¹⁰

Ani pre slovanské kmene neboli kvasené nápoje neznámym pojmom. Ako dobrí poľnohospodári dôverne poznali tajomstvo sladú. Potvrdzujú to úryvky z *Galusovej kroniky* popisujúce, okrem iného, reálie oblasti Poľska či Starej Rusi.¹¹ Slovania spočiatku dávali prednosť medovine. Najstaršia vierohodná správa o slovanskom pive pochádza z roku 449. Historik Priskos, prechádzajúci Panóniou na ceste k vládcovi Hunov Attilovi, zaznamenal, že slovanské kmene ho pohostili medovinou vedno s jačmenným nápojom.¹²

Monografia Rastislavy Stoličnej-Mikolajovej nám predkladá aj krátky exkurz do kuchyne našich predkov: „Pivo varili z osvedčených zrn jačmeňa, prosa, ovsu, pšenice i raži, ktoré namočili vo vode a následne sušili na slnku alebo nad ohňom, čím vznikol slad. Vysušený slad mleli na žarnovoch, zaliali vodou a varili. Usadenina, ktorá vznikla pri varení, sa v celom slovanskom svete nazýva droždje. Droždje sa používalo ako kvasiaci prostriedok.“¹³

V období stredoveku pivo definitívne získalo prívlastok základnej potraviny.

Mnich na obrázku z roku 1437 varí sladinu. Pri nohách má vedrá so studenou vodou na priebežnú reguláciu teploty várky. (Zdroj: VEČERNÍČEK, Jaroslav Novák. Dějiny piva. Brno, 2009, s. 91.)

Opátstvo svätého Havla v švajčiarskom meste St. Gallen. (Zdroj: www.wikipedia.org.)

Bežne sa pridávalo do jedál, pomerne rozšírená bola v tomto smere pivová polievka.¹⁴ Vďaka varu a dezinfekčným účinkom získalo na bezpečnosti a všeobecnej dostupnosti, čo malo obrovský význam hlavne v čase morových epidémií šírených často znečistenou vodou. Pivo s ťaby tekutý chlieb pili všetci, dokonca aj deti, pre ktoré sa varili slabšie druhy, tzv. patoky.

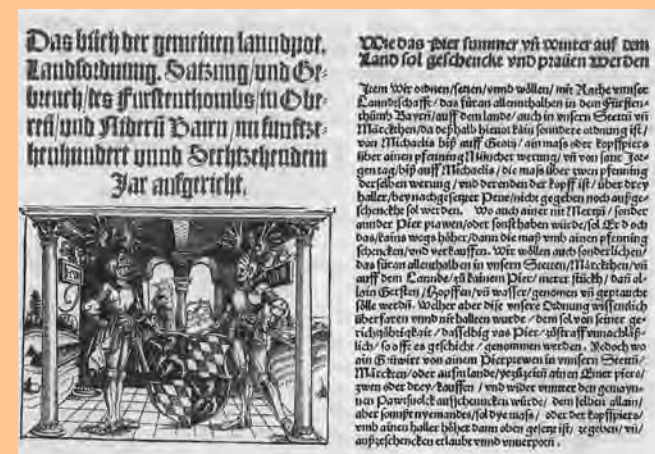
Na scénu prichádza chmel'

O mil'ový krok sa stredoveké pivo priblížilo k dnešnej podobe prostredníctvom chmeľu. Rastlina s chlpatou byľou a listami podobnými prhl'ave rástla divoko takmer v celej Európe ešte pred masívnym objavením jej konzervačných účinkov. Napriek tomu ňou spomínaní Slovania pivo už vtedy spontánne dochucovali. Základy cieleného pestovania a šľachtenia chmeľu sa však pripisujú germánskym Frankom. V listine franského kráľa Pipina Krátkeho z roku 768 sú totiž vymenované prvé chmeľnice. U Slovanov je intenzívne pestovanie chmeľu doložené písomnými správami z 10., resp. 12. storočia.¹⁵

S využívaním chmeľu nadobudlo pivovarníctvo nový rozmer. O medicínsku stránku chmeľom obohateného piva sa vážne zaujímala nemecká mystička a prírodovedkyňa svätá Hildegarda z Bingenu (1098–1179). Na jeho adresu poznamenala: „Pivo necháva narastať mäsové partie človeka a silou a dobrotou tejto obilnej šťavy dáva i pekné zafarbenie v tvári. Čistá voda naproti tomu človeka oslabuje a niekedy vedie, pokiaľ nie je človek zdravý, k tvorbe hlienov v oblasti pľúc, pretože voda obsahuje zavy a nemá veľkú hodnotu. Ak je však človek v jadre zdravý, nebude mu vadit', keď sa vody taktiež niekedy napije. Chmel' necháva v človeku narastať melancholickú látku a vedie k smutnému rozpoloženiu a zatažuje vnútornosť. Avšak jeho horké látky odstraňujú hnilobné látky v nápojoch, do ktorých je pridávaný, čím sa stávajú trvanlivejšími.“¹⁶

Oslavne, avšak s dávkou opatrnosti sa o chmeli vo svojom herbári *De vegetabilibus* v 13. storočí zmieňuje dominikánsky mních a filozof Albertus Magnus, kon-

Reinheitsgebot – bavorský zákon o čistote piva z roku 1516.
(Zdroj: IMBACH, Josef. *Tajemství klášterní kuchyně*. Praha, 2005, s. 24.)

štatujúci, že jeho kvety chránia tekutiny, ale zatažujú hlavu. Poznatky získané z kláštornej medicíny o tri storočia neskôr rozvinul nemecký botanik Adam Lonitzer: „Kultúrny chmel', zasiaty so všetkou usilovnosťou v Nemecku, Poľsku a Čechách, rastie do výšky po tyčiach, osadených na ten účel a v júni vytvára šišťice, využívané na výrobu piva.“¹⁷ Na adresu chmeľu nezabudol uviesť široké spektrum aplikácií. Odporúča ho ako hrejivú a vysušajúcu rastlinu, vhodnú pri astme, hnisaní uší, žltacke, vodnatiel'ke aj na choroby sleziny s dôvetkom, že chmel' z tela vyháňa zádumčivosť a ťažké myšlienky.

Trendy vývoja pivnej kultúry udávajú Česi a Nemci

Podľa množstva sladku sa v neskorom stredoveku varili piva ľahké, stredne silné a dvojnásobne silné. Najsilnejšie zo silných pív bolo horké zvané marec, marzbier, březňák, marčí, v niektorých lokalitách aj cerevisia martiana. Na prípravu sa používala zvýšená dávka chmeľu. Takéto pivo sa varilo v marci a muselo vydržať až do jesene. Starí Česi mu pripisovali zvláštnu moc.¹⁸

Českým chmeliarom sa počas niekoľkých storočí podarilo vyšľachtiť ojedinelé a veľmi kvalitné chmele. Dobrý chýr počinu letel celým vtedajším svetom. Chmele boli dokonca natoľko žiadané, že samotný rímsko-nemecký cisár Karol IV. sa výnimočný český patent rozhodol chrániť striktným zákazom vývozu sadeníc za hranice.

Zahanbiť sa nenechali ani v nemeckých krajinách. Ešte donedávna nikto nepochyboval, že najstarší predpis výroby piva – tzv. Príkaz čistoty (Reinheitsgebot) z roku 1516 pochádza z Bavorska. Lenže ostatný objav historika Michaela Kirchsclagera tvrdenie značne poopravil. Podľa jeho výskumu sa na durínske mesto Weißensee obdobné nariadenie vzťahovalo už v roku 1434. Tak či onak, prvenstvo zakaždým zostáva v Nemecku. Oveľa dôležitejšie z tohto porovnania vyznieva skutočnosť, že oba dokumenty predpisujú vyrábať pivo len z chmeľu, sladku a vody.¹⁹ Príkaz čistoty mal primárne slúžiť ako legislatívny nástroj proti početným falšovateľom. V 15. storočí v nemeckom meste Bernau kontrolovali kvalitu piva vskutku originálnou metódou. Kompetentní najprv v pivovare poliali pivom lavicu, na ktorú sa následne posadili. Keď po dvoch hodinách vyskočili a súčasne nadvihli aj lavicu prilepenú na nohavice, nemali dôvod podozrievať pivovarníka z riedenia sladku...²⁰

(Zdroj: KENNING, David – JACKSON, Robert. *Pivo*. Praha, 2007, s. 154.)

Štafetu prevzali kláštory

Počiatky inštitucionalizovanej výroby piva a idey jeho systematickej konzervácie chmeľom vychádzajú zo stredovekých kláštorov. Mnisi v nich mali pre rozvoj pivovarníctva vytvorené najlepšie podmienky. Treba dodať, že kláštory boli nielen duchovnými centrami, ale tiež samostatnými hospodárskymi celkami so snahou o maximálnu sebestačnosť. Disponovali surovinami z vlastných zdrojov i cirkevných desiatok. Pivovarnické plodiny si zväčša pestovali v kláštorných záhradách. Zisk z predaja prebytku podporoval ich náboženské aktivity, nakoľko kláštory poskytovali azyl, prístrešok i poživeň pútnikom, zavše sa starali aj o chudobných a nemohúcich.

Výrobu piva, ktoré malo pre stredovekých mníchov veľký význam nielen v čase pôstu, si rehoľníci osvojili už okolo 5. storočia. Onedlho začali kláštory stavať vlastné pivovary. Ich devízou bolo precízne zachovávanie charakteristických znakov kvality piva – nemennej chuti, vône, čistoty a iskry. Na prísny stupeň utajenia receptúry dohliadal patrón Gambrinus.²¹

Prvý doklad stredovekej „veľkovýroby“ piva pochádza z kláštora St. Gallen v Švajčiarsku. V stavebnom pláne opátstva z roku 814 figurujú stavby troch pivovarov, kde sa na príprave piva podieľalo vyše sto mníchov. V prvom pivovare varili ovsené pivo nazývané cervisa, určené pre mníchov a pútnikov na dennú spotrebu. Boli tam tiež skladovacie a chladiace priestory, zásobáreň sladku, spoločná sýpka pre všetky tri pivovary. Tá mala pre stále požehnanie pôdorys štvoramenného kríža. Vedľa sýpky stál pivovar, v ktorom varili tmavé pivo pre žobrákov, tzv. conventus. V treťom pivovare sa pripravovalo najlepšie pivo, silné jačmenné s prídavkom pšenice, ktoré sa nazývalo celia a bolo určené pre opáta, hostí a vysokopostavené osoby.²²

Jeden z najstarších kláštorných pivovarov na svete sídli v benediktínskom opátstve vo Weltenburgu. Tento zároveň najstarší bavorský kláštor sa nachádza na polostrove pri známom prielome Dunaja medzi Weltenburgom a Kelheimom. Založili ho škótski mnisi v roku 620. Pivo tam varili už v roku 1050.²³

Asi od 9. storočia vyrábali pivo v dodnes fungujúcom pivovare kláštora vo Weihestephane pri bavorskom Freisingu. Prvá písomná zmienka je datovaná do roku 1146. Chmel' v okolí kláštora mnisi pestovali už od 8. storočia.²⁴

Inšpiratívny príklad kláštornej výroby piva s bohatou históriou nájdeme aj v obci Želiv v susednej Českej republike. Písomné pramene dosvedčujú varenie piva v tamojšom

kláštore v 14. storočí. Kláštor bol založený v roku 1139, spočiatku v ňom sídlili benediktíni, na jar 1149 ich vystriedali premonštráti zo Steinfeldu nasledujúci opáta Gotšalka.²⁵ Mimochodom, kláštorný pivovar v súčasnosti oživujú premonštráti a sezónne ho prezentujú ako zážitkovú atrakciu s ukázkami, ako si uvariť pivo v pohodlí domova.²⁶

Dôležitý medzník v dejinách kláštornej výroby piva a zároveň aj pivovarníctva ako takého súvisí s procesom kvasenia. Do 16. storočia sa všetky piva vyrábali vrchným kvasením, keď kvasnice počas fermentácie plávajú na povrchu piva. V roku 1530 začali kláštory v Bavorsku ukladať kvasnicové piva do chladných pivníc, čo im umožnilo variť pivo kedykoľvek.²⁷

Z hľadiska spoločenských konvencií pitie piva v stredoveku nepredstavovalo nejaký neprirodzený úkaz ani v klére. Prijímanie tzv. tekutého chleba bolo síce duchovným povolené, no od pokušenia ich mal vystríhať zákaz obžerstva a čapovania piva. Mnohí kňazi však upozornenia nerešpektovali a často varili pivo aj na svojich farách. Aby sa požívanie piva, odôvodnené prospešným vplyvom na telesné zdravie a ochranu duše, nestalo „nástrojom diabla“, malo v úmysle chrániť pápežské pozhnanie uvedené v prvom vydaní *Rituale Romanum* pápeža Pavla V. z roku 1614.²⁸

Kontinuita pivovarníctva na území dnešného Slovenska

Podiel cirkevných inštitúcií, hlavne starých benediktínskych kláštorov, pri rozkvetu pivovarníctva v našom regióne v ničom nezaostával za západnejšími časťami Európy. Najstaršia zmienka o pivovarníctve na území bývalého Československa pochádza z roku 993 z Břevnovského kláštora.²⁹ Neraz sa toto prvenstvo pripisuje aj Vyšehradskej kapitule. V jej zakladacej listine z roku 1080 je spomenutý chmel' aj traja sládkovia – Sesulin, Sobik, Geston –, s právom variť pivo pre kapitolu.³⁰ Len pre zaujímavosť – ekvivalent kláštorných sládkov na kráľovskom dvore stelesňovala funkcia špecialistov na varenie piva, latinsky označovaných termínom „marci datores“.

Grafika mníchov holdujúcich pivu z 19. storočia.
(Zdroj: TOMČÍK, Vladimír. *S vareškou dvoma tisícročiami*. Bratislava, 2008, s. 144.)

Chmeľ obyčajný (lat. *Humulus lupulus*).
(Zdroj: www.wikipedia.org.)

Pôvodné zmienky o konzumácii pivného moku na Slovensku sa týkajú poddanských dávok. Na prelome 12. a 13. storočia takto vystúpil do popredia Pannonhalm-ský kláštor neďaleko Gy-öru, ktorý mal majetky aj na slovenskom území. Dvorníci každej usadlosti patriacej kláštoru boli povinní pripraviť dva okovy³¹ sladu z jačmeňa, ktorý sa v kláštorných sýpkach zhromažďoval ako príjem z cirkevného desiatku. Na sviatok svätého Michala museli odvádzať jeden okov sladu aj ostatní poddaní kláštoru.³² Niektoré kláštory nevyžadovali povinnosť odvádzať slad, ale rovno hotové pivo, ktoré bývalo aj súčasťou zádušných darov. Konkrétne kláštor v Hronskom Beňadiku, Malých Slepčanoch, Svätobeňadický kláštor, či Bratislavská kapitula.³³ Zavádzanie nových naturálnych dávok zo strany cirkevnej vrchnosti poddaní často riešili sťažnosťami na súdoch. Prostredníctvom zachovaných historických dokumentov, napríklad sťažnosti poddaných zo Šale na opáta a mníchov kláštoru svätého Martina na Svätej hore panónskej (dnešná Pannonhalma, pozn. PM) z roku 1233, máme možnosť posudzovať aj negatívne aspekty kláštorného modelu varenia piva.³⁴

Výnimka kláštorov z platenia daní panovníkovi, narastajúca produkcia piva, vidina výnosného obchodu a rozmach remeselnej výroby podkutý rôznymi výsadami postupne posunuli ťažisko pivovarníctva z kláštorov do mestského prostredia. Na tomto mieste je nutné pripomenúť, že uhorský právny poriadok do 16. storočia nedefinoval nijaké špeciálne povolenia na varenie piva. Právo variť pivo si teda mohol uplatňovať prakticky každý mešťan, ktorý v meste vlastnil nejaký majetok. V odlišnej situácii stáli feudáli, ktorí si na svojich majetkoch uzurpovali pivovarnícky monopol. Pivovary sa v mestách čoraz častejšie vyskytovali od 14. storočia. Ich počet rýchlo narastal, čo spôsobilo, že v priebehu jedného storočia existoval takmer v každom stredovekom meste mestský pivovar. K najvýznamnejším strediskám slovenského pivovarníctva patrili banské mestá (Banská Štiavnica, Kremnica), spišské mestá (Kežmarok) a slobodné kráľovské mestá (Bardejov, Trnava, Bratislava).³⁵ Mimoriadne vychýrení pivovarníci pôsobili v Trenčíne. Slávne trenčianske pivo sa v historiografii označovalo prominentným prívlastkom „slovenské“. Údaje malo mierne horkastú príchuť. Dopyt po ňom siahal až do Komárna a Pešti, kam ho pltníci prepravovali dole Váhom. Trenčianske panstvo profitovalo z okolitých panských pivovarov a chmeľníc, napríklad v Trenčianskej Turnej alebo Dolnej Súči. Pokiaľ však objem dopes-

tovaných plodín nestačoval, pivovary museli potrebné komodity kupovať. Nový mestský pivovar, postavený v Trenčíne v roku 1553, napríklad zvykol kupovať chmeľ z Bystričky na Morave, palivové drevo od neďalekých obcí a obilie od farárov zo Skaly.³⁶

Apropo, Skalka. Stredoveké kláštorne tradície a výhodná strategická poloha podnecovali varenie piva aj v benediktínskom opátstve na Skalke pri Trenčíne. Z vizitácie benediktínskej rehole z roku 1508 sa dozvedáme, že hoci rehoľný život v kláštore upadal, hospodárske predpoklady Skalky napláňalo vlastníctvo 46 usadlostí, lúky, rybníka a veľmi dobrej ovocnej záhrady. Najviac usadlostí malo opátstvo v protihľej Opatovej (Gezte, pozn. PM), ktorá mu patrila už krátko po jeho vzniku v roku 1224. Zo starého a zavesť stále zaužívaného chotárneho názvu *Za chmeľnicu* možno dedukovať, že pôvodný opatovský pivovar z obdobia feudalizmu zásobovali chmeľom práve odtiaľ. V roku 1646 na jeho mieste, v priestore zemepanskej kúrie, jezuiti postavili nový. Stalo sa tak zásluhou trenčianskeho rektora jezuitov Jána Lippaya, len dva roky po tom, čo skalské opátstvo s majetkami Spoločnosti Ježišovej daroval ostrihomský arcibiskup. Okrem legiend o modrej farbe sa tiež traduje, že miestne pivo patrilo k najlepším, pričom skalskí jezuiti mali mať v Opatovej aj najkrajší statok.³⁷

Poézia verzus pivo trapistických mníchov

Nevsednú symbiózu svetského s cirkevným, či skôr telesného s duchovným nachádzame v istej pijanskej lyrike z pera neznámeho autora. Nasledovné verše zaujímajú miesto medzi dielami, ktoré boli na Slovensku od 14. do 19. storočia zapisované do rukopisných kódexov, spevníkov a zborníkov. Z latinčiny ich preložil Jozef Minárik a vydal pod názvom *Starodávne piesne rádu pijanského*. Pivo tu ospevuje poučivo-zábavná skladba *Na arcibiskupa* z roku 1711.

*Chváľte Bakcha, Bakcha chváľte,
a nás pivečkom obdarte!
Nech je s nami pivo, nech je na večný čas,
aby sprostý smäd viac netrúpil nás!
Od východu slnka až do noci
nech sa len tým pivom zaoberám v srdci!
To by som chcel veru každú chvíľu piť,
hoci by som peniaz posledný už mal utrátiť.
Keď ma totiž dáke bremená tu moria,
iba pitie piva potešenie prináša mi zhora.*

Autentickú verziju kláštorného pivovarníctva nám zo stredoveku do 21. storočia prenášajú tzv. trapistické pivá. Tento prívlastok prináležia pivám, ktoré sa dodnes varia podľa tradičných receptúr mníchmi cisterciánskeho rádu. Splňajú náročné kritériá, sú výnimočné svojou históriou, kvalitou a stáročnou tradíciou výroby. Ich dostupnosť je často obmedzená, u mníchov je na prvom mieste stále duchovný život. Na svete je aktuálne deväť trapistických pivovarov, z toho poltucet v Belgicku, po jednom v Holandsku, Francúzsku a Rakúsku.³⁸

Poznámky

- Rodina a škola, 2006, roč. 54, č. jún, s. 31 (*Pivo – Tekutý chlieb?*). Bližšie informácie k obsahovej štruktúre a výživnej hodnote piva sú dostupné aj na webovej stránke: <http://zabava.kamnapivo.sk/univerzita/obsah.html>.
- Hlaváček, František – LHOTSÝ, Alois. *Pivovarství*. Praha, 1972, s. 21.
- MAYER, Johannes Gottfried. *Tajomství kláštornej medicíny*. Bratislava, 2004, s. 116.
- VEČERNÍČEK, Jaroslav Novák. *Dějiny piva*. Brno, 2009, s. 18.
- Archeológovia našli aj pivné nádoby a sitá na oddelenie zrníka obilia z piva z predsumerského obdobia. Tamže, s. 17.
- KENNING, David – JACKSON, Robert. *Pivo*. Praha, 2007, s. 7.
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 23.
- Chammurapi (tiež Chammurabi) bol šiesty kráľ Starobabylonskej ríše. Vládol v rokoch 1792–1750 pr. K. Preslávil sa predovšetkým ako výnimočný zákonodarca vydaním jedného z najstarších zachovaných zákonníkov, ktorý vychádzal prevažne zo zvykového práva a bol založený na práve odvety prostredníctvom pravidla „oko za oko, zub za zub“.
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 20–21. Porovnaj: STANĚK, Josef. *Blahoslavený Sládek*. Praha, 1984, s. 18.
- Najčastejšie používali pamajorán, šalviu, rozmarín, medovku, le-vanduľku, maliny a podobne. BERANOVÁ, Magdalena. *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha, 2007, s. 122.
- CABADAJ, Peter. *Slovenské pivovarníctvo v toku času*. Žilina, 2000, s. 19.
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 58.
- STOLIČNÁ-MIKOLAJOVÁ, Rastislava. *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava, 2001, s. 91. Pre porovnanie tradičného spôsobu výroby piva v ére starých Slovanov bližšie pozri: VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 59.
- Stáročia starý recept klasickej pivovej polievky zvané gramatika, sa nachádza v kuchárskych knihách celej strednej Európy. TOMČÍK, Vladimír. *S vareškou dvoma tisícročiami*. Bratislava, 2008, s. 145.
- BERANOVÁ, ref. 10, s. 122. Porovnaj: LUKAČKA, Ján. Pivovarníctvo na Slovensku v stredoveku. In: PETRÁŠ, Milan (ed.). *Z dejín pivovarníctva, sladovníctva a chmeliarstva na Slovensku*. Trnava, 1993, s. 26. Na niektorých miestach pestovania chmeľu sa rastlina stala názvo-tvorným prvkom. Príklad nájdeme v Zoborskej listine z roku 1113 v podobe dnes už zaniknutej osady Chmefany (Kimelan).
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 91.
- MAYER, ref. 3, s. 115.
- Bližšie pozri: STANĚK, ref. 9, s. 99.
- IMBACH, Josef. *Tajemství kláštornej kuchyně*. Praha, 2005, s. 24–25.
- Tamže, s. 25.
- Jeho pôvod ani existencia nie sú celkom jasné. Najčastejšie zaznie-vajú názory, že Gambrinus bol buď germánsky kráľ odolný voči alko-holu alebo sládok na dvore cisára Karola Veľkého.
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 90. Porovnaj: IMBACH, ref. 19, s. 22.
- Dostupné na webovej stránke: <http://www.infoglobe.sk/tip-na-vylet/nemecko-klator-weltenburg/>.
- VEČERNÍČEK, ref. 4, s. 91.
- Dostupné na webovej stránke: <http://zivot.azet.sk/clanok/15124/pivo-z-klatora-varia-ho-ako-v-stredoveku.html>, <http://www.zeliv.eu/klasterne-pivovar/aktuality/>.
- Podrobnosti pridáva sládok Jiří Novák: „*Naše pivo je vyrobené poc-tivou technológiou, nedávame doň cukor, predpeňovadlá, chmeľové extrakty, isoprodukty, stabilizátory, antioxidanty. To používajú iba veľ-ké pivovary, kde majú dokonálny prieskum trhu a vedia, že Česi a Slováci nepozerajú na kvalitu, ale na cenu – varia tzv. europivo. Veľký pivovar objednáva slad a cukor, kilogram cukru je lacnejší ako kilogram sla-du. Najväčším sprznením pivovarského remesla je, že ho varia silné, dvadsaťdva, či devätnásťstupňové. Je to z toho dôvodu, aby ušetrili. Čerpajú a chladia menší objem. Na konci to nariadenia sódo-vkou, dosý-tia, dofarbia...*“ Kláštorný pivovar zásobuje reštaurácie v Prahe a v Brne a priamo v obci Želiv ho nakupujú aj fajšmekri z Česka i Slovenska. „*Napríklad naša pätnásťka svetlý špeciál má dochovanú receptúru zo 14. storočia. Samozrejme upravenú, pretože vtedy tu mali mní-si obrovskú variu. Je pretransformovaná na dnešných dvesto litrov. Navážky sú však identické so stredovekým pivom,*“ doplnil J. Novák. Dostupné na webovej stránke: <http://zivot.azet.sk/clanok/15124/pivo-z-klatora-varia-ho-ako-v-stredoveku.html>.

Voz na prepravu piva.
(Zdroj: Jarolímková, Stanislava. *Co možná nevíte o životě našich předků*. Praha, 2013, s. 134.)

- KENNING – JACKSON, ref. 6, s. 7.
- Bližšie pozri: STANĚK, ref. 9, s. 81–82.
- Dostupné na webovej stránke: <http://www.urpiner.eu/sk/historia-piva>.
- Rodina a škola, ref. 1, s. 30.
- Okov (vedro) – stredoveká jednotka objemu predstavovala asi 57 litrov.
- Bližšie pozri: CABADAJ, ref. 11, s. 20; LUKAČKA, ref. 15, s. 27.
- Bližšie pozri: CABADAJ, ref. 11, s. 21; LUKAČKA, ref. 15, s. 27.; Slovensko, 2000, roč. 24, č. 1–2, s. 64 (*Tradície penivého moku*).
- Bližšie pozri: CABADAJ, ref. 11, s. 21.
- K vybraným kapitolám z dejín pivovarníctva na Slovensku bližšie pozri: ŠPIESZ, Anton. Pivovarníctvo v mestách a mestečkách na Slo-vensku v 18. storočí. In: PETRÁŠ, Milan (ed.). *Z dejín pivovarníctva, sla-dovníctva a chmeliarstva na Slovensku*. Trnava, 1993, s. 62–67; Výživa a zdravie, 1967, roč. 12, s. 235 (*Tradície varenia piva na Slovensku*); CABADAJ, ref. 11, s. 23; LUKAČKA, ref. 15, s. 25–32; Rodina a škola, ref. 1, s. 30; Slovensko, ref. 33, s. 65.
- K dejinám pivovarníctva a chmeliarstva v Trenčíne bližšie pozri: ŠIŠMIŠ, Milan. Z dejín pivovarníctva na Strednom Považí a Tren-čianskom Záhorí. In: BOŽÍK, Jozef a kol. (ed.). *Potvrdenie privilégii na varenie piva slobodnému kráľovskému mestu Trenčín*. Trenčín, 1996, s. 18–24; BRABENEC, Vojtech. *Trenčan Trenčanom o Trenčíne 2*. Trenčín, 2011, s. 3–5; HORVÁTH, Pavel. Trenčín v období novoveku (1526–1848). In: ŠIŠMIŠ, Milan (ed.). *Trenčín – vlastivedná monografia*. Bratislava, 1993, s. 93–97; CHRASTINA, Peter. *Vývoj využívania kraji-ny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby*. Nitra, 2009, s. 166–170; ŠTIBRANÝ, Peter. Pestovanie chmeľu v okolí Trenčína. In: RAJNOHA, Štefan (ed.). *Agrikultúra 2*. Bratislava, 1963, s. 229–230; THURZOVÁ (KARLÍKOVÁ), Jana. *Hospodárenie mesta Trenčína v r. 1531–1635* (diplomová práca, Filozofická fakulta UK v Bratislave, Katedra česko-slovenských dejín a archívnictva, šk. rok 1977/78), s. 69–72; Výživa a zdravie, ref. 35, s. 235.
- K dejinám pivovarníctva na Skalke pri Trenčíne bližšie pozri: MAR-SINA, Richard. Benediktínske opátstvo Skalka (Skala). In: MARSINA, Richard (ed.). *Skalka pri Trenčíne – Miesto legiend a púti*. Trenčín, 1997, s. 95–98; VANČO, Stanislav a kol. *Opatová nad Váhom – Z minulosti našej obce*. Bratislava, 2013, s. 9–63; Kultúra, 1926, roč. 1, č. 12, s. 559–560 (*Ukryté poklady jezuitov v Trenčíne*).
- Bližšie informácie o trapistických pivách sú dostupné na nasledov-ných webových stránkach: http://www.slovenskyvyber.sk/stories/clanok/Po_modlib%C3%A1ch_varia_pivo_zisky_daruj%C3%BA_cha-rite/Nie_v%C5%A1etky_piv%C3%A1_sa_varia_kv%C3%B4li_biznisu/aid/20416?af=archiv; http://spravy.pravda.sk/svet/clanok/234673-najlepsie-pivo-na-svete-varia-belgicki-mnisi/; <http://ekonomika.etrend.sk/svet/uspech-trapistickych-piv-mnichom-do-hlavy-nestu-pa.html>.

Autor

Peter Martinák, Mgr., (1984). Vyštudoval kombináciu náuka o spo-ločnosti – dejepis na Filozofickej fakulte Univerzity sv. Cyrila a Meta-da v Trnave. Pracuje vo Verejnej knižnici Michala Rešetku v Trenčíne. Skúma vybrané kapitoly z najnovších slovenských dejín, venuje sa PR, organizácii kultúrno-spoločenských podujatí, marketingovým aktivi-tám, mediálnej komunikácii a aktualizácii webovej stránky vkmr.sk. Súčasne pôsobí ako externý redaktor Trenčianskych novín, rediguje štvrtročník Dolnoporuský hlas a časopis Knihovník.

Resumé

Pivo sprevádza ľudstvo minimálne desaťtisíc rokov. Takúto éru by vzájomné puto človeka a kvaseného obilného nápoja zrejme nepre-koňalo len s prvoplánovým cieľom zabudnúť na problémy všedných dní. Preto pivo tisícročia prináležia prívlastok tekutý chlieb. Či už pre pôvodnú konzistenciu pripomínajúcu skôr riedku kašu, liečivé účinky, stredoveký status základnej potraviny, alebo energetickú hodnotu. Na pozadí rôznorodého využitia moku môžeme pozorovať stru-čnú genézu pivovarníctva od prvých zápiskov Sumerov cez prechod k systematickému využívaniu chmeľu, počiatky inštitucionalizovanej výroby piva v kláštoroch vrátane kontinuity na území dnešného Slo-venska až po dnešné variácie kláštornej medicíny v podobe trapis-tických piv.

Mária Vdovičková

Opátstvo St. Gallen – minulosť a súčasnosť lokality UNESCO

St. Gallen, hlavné mesto nemecky hovoriaceho kantónu St. Gallen, sa nachádza v severovýchodnej časti Švajčiarska, pri hraniciach s Rakúskom a Lichtenštajnskom. Jeho severnú prirodzenú hranicu s Nemeckom tvorí Bodamské jazero. Sídli tu opátstvo, ktoré bolo v roku 1983 ako jedna z prvých troch, zo súčasných jedenástich švajčiarskych lokalít zaradené do zoznamu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Hlavnými dôvodmi boli jeho medzinárodný kultúrny vplyv a historická tradícia. (Obr. 1)

Už v ranom stredoveku zohrávala kláštorná komunita v St. Gallen dôležitú úlohu v náboženskej, kultúrnej a politickej sfére Európy. Tamojší opáti dosahovali v rámci Svätej rímskej ríše významné funkcie a samotné opátstvo disponovalo rozsiahlymi majetkami a právomocami siahajúcimi až na teritórium južného Nemecka. Neobyčajne dôkladne to dokumentujú historické listiny a zmluvy v archíve opátstva. Ďalšou pozoruhodnosťou je knižnica, postupne budovaná od jeho založenia, v ktorej sa dodnes nachádzajú mnohé jedinečné manuskripty a prvé vydania literárnych diel. Je tu uložený prvý veľký architektonický plán ideálneho kláštora, prvý nemecký slovník, prvá nemecky písaná modlitba Pána – „Otčenáš“ či staronemecký rukopis epickej básne *Pieseň Niebelungov*. Nevýčisliteľnú hodnotu majú aj nespočetné iluminované liturgické manuskripty, tvorené v priebehu storočí v santgallenských skriptóriách.

Obr. 1 Opátstvo v St. Gallen, letecký pohľad. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

Dejiny opátstva v St. Gallen

Opátstvo v St. Gallen bolo jednou z najdôležitejších kláštorných komunit v západnom kresťanskom svete. Cela, resp. pustovňa vytvorená írskym eremitom Gallom (Gallusom) sa v 8. storočí rozvinula do benediktínskeho opátstva, ktoré počas jeho rozkvetu v 9. až 11. storočí považovali za model edukačnej inštitúcie, centrum umenia a vzor monastickej disciplíny. V niekoľkých nasledujúcich storočiach začalo vplyvom sekularizácie upadať. Až v 15. storočí prešlo vonkajšou aj vnútornou obnovou a následne v poreformačnom období „modernizáciou“ kláštornej disciplíny. Napriek tomu, že 17. a 18. storočie býva označované ako „2. zlatý vek“ opátstva, stratený celoeurópsky význam a vplyv už nikdy nedosiahlo. Benediktínsky duch santgallenského opátstva však zostal naďalej zachovaný, a to príkladnou disciplínou, územnou správou, pastoračnou činnosťou a podporou základného školstva. Aj keď bolo opátstvo začiatkom 19. storočia rozpustené, bohatstvo uchovávané v knižnici a archíve v podobe nespočetných cenných manuskriptov, literárnych a výtvarných diel vrátane monumentálnej barokovej architektúry kláštorného areálu pretrvalo dodnes.

Počiatky opátstva v St. Gallen sú datované rokom 612 po Kristovi. Írsky opát Columban, ktorý založil kláštory v Annegray, Luxueil a Fontaines, v tom čase putoval z Bregenz (Brigantium) na jazere Konstanz do Itálie, kde neskôr založil kláštor v Bobbio. Jeden z mníchov v jeho sprievode, otec Gallus, bol chorľavý a zaostával. Podľa svätcovho životopisu sa istý čas liečil v Arbone, kde existovala kresťanská komunita už od rímskych čias. Odtiaľ sa dostal do arbonských lesov, hornatej a nehostinnej krajiny nad jazero Konstanz, kde si hľadal miesto pre zriadenie pustovne s celou a kaplnkou. Raz, keď sa v lesnom poraste v blízkosti vodopádu na rieke Steinach zakliesnil a spadol, považoval to za Božie znamenie, že toto je miesto, kde má zostať.¹

Najstarším známym zobrazením sv. Galla je dielo mnícha Tuotila, básnika, hudobníka, sochára a maliara, vytvorené okolo roku 894. Slonovinový reliéf z reverzu Evanjeliára v santgallenskej knižnici ilustruje scény z legendy o svätcovom živote. V dvoch obrazoch situovaných do štylizovaného lesa rozpráva príbeh, ako sv. Gallus rozkázal veľkému medveďovi priniesť drevo na oheň a potom ho odmenil krajcom chleba. V popredí scény napravo je spiaca postava diakona Hiltiboda, svedka tejto udalosti. (Obr. 2) Počas Gallovho života sa v jeho blízkom okolí zoskupilo viacero eremitov. Keď zomrel, pochovali ho za oltárom v kaplnke. Jeho hrob sa stal pevným bodom v budovaní kláštorného osídlenia na tomto mieste.

V roku 719 kňaz Othmar, vychovaný v Alpskej diecéze v meste Chur, prevzal vedenie v zoskupení eremitov. Sformoval kláštornú komunitu a samostatné obydlia pustovníkov nahradil konventom vhodným pre život spoločenstva. V roku 747 pod tlakom franského správcu Karolmanna zaviedol regulu sv. Benedikta, a tak sa de facto stal zakladateľom benediktínskeho opátstva

Obr. 2 Výjavy z legendy o sv. Gallovi, slonovinový reliéf z reverzu rukopisu *Evangelium Longum*, autor Mních Tuotilo zo St. Gallen, okolo 894, Knižnica Opátstva v St. Gallen. Foto: internet.

St. Gallen, ktoré potom fungovalo viac ako tisícročie. (Obr. 3) Už počas Othmarovho života získalo novozaložené opátstvo mnoho donácií v podobe území, hmotného majetku a výsad. Čoskoro nadobudlo významné postavenie a stalo sa spolu so svojou školou žiarivým príkladom kláštorného života a výuky.² Skriptória opátstva produkovali výnimočné literárne a umelecké diela. Úzke vzťahy s panovníkmi karolínskeho a otónskeho obdobia zmenili opátstvo v St. Gallen na jedno z najprominentnejších v Svätej rímskej ríši. Santgallenský opáti boli členmi kapitulnej rady na karolínskom dvore, niekedy zastávali aj funkciu ríšskych kancelárov. Feudálne privilégia im zabezpečovali nezávislosť od biskupov v Konstanzi a zodpovedali sa tak len samotnému cisárovi. Prvé zlaté storočie opátstva prerušil v roku 926 vpád Maďarov. Vďaka skorému varovaniu pustovníčky sv. Viborady³ sa podarilo zachrániť aspoň kláštorný archív a knižnicu, ktoré sa tak mohli stať jedným z dôležitých zdrojov ranostredovekého písomníctva. V 10. a 11. storočí dosiahlo opátstvo opäť vrchol svojho územného bohatstva a moci. Takisto tamojšia škola rozšírila svoj vplyv a vychovávala významných žiakov, medzi nimi aj básnikov či umelcov, ako napr. mních Notker Nemec – jeden z prvých autorov v nemeckej literatúre alebo už spomenutý mnohostranne nadaný mních Tuotilo, ktorý je prvým podľa mena známym umelcom v Švajčiarsku.

Počas konfliktu o investitúru približne v období medzi rokmi 1075–1122, bolo opátstvo na strane cisára, čo viedlo k jeho postupnému úpadku, hoci sa to navonok v jeho prestíži neprejavilo a aj počas nepokojného 12. storočia pokračovali jeho skriptória v produkcii rukopisov. Postupne sa však znižoval počet tunajších mníchov, ktorí mali väčšinou šľachtický pôvod, prestali pestovať komunitný život a miesto toho žili individuálne vo vlastných domoch. Politické intrigy a vojny viedli k strate mnohých výsad a majetkov. V roku 1442 bolo opátstvo tak chudobné, že muselo požiadať mesto o poskytnutie ubytovania a stravy pre cisára Fridricha III. Mešťania zbohatli na obchode s plátnom a počas

neskorého stredoveku sa postupne vymanili spod správy opátstva. Nakoniec sa celý región stal právoplatným trinástym členom Švajčiarskej konfederácie.⁴ O obnovenie opátstva sa v 15. storočí zaslúžil opát Ulrich Rösch. Oživil kláštorný život, zreorganizoval finančnú správu a usporiadal roztrúsené majetky opátstva. Po krátkom období „bezvládia“ sa po reformácii podarilo opátstvo oživiť po roku 1531. K veľkým úspechom v obnove jeho vnútorného aj vonkajšieho duchovného života došlo v priebehu 16. a 17. storočia. Novozaložená Švajčiarska benediktínska kongregácia, fungujúca dodnes, vykonávala príkladnú pastoračnú činnosť, v tej dobe považovanú za veľmi progresívnu. Zbožní, energickí a dlhoroční opáti pomohli opátstvu opäť rozkvitnúť, čo v 18. storočí viedlo nielen k výstavbe nových kláštorných budov a kostola, ale aj mnohých ciest, farských kostolov a budov v okolitom vidieckom kraji.

V roku 1798 s nástupom správy Helvétskej republiky opátstvo stratilo svoje svetské práva. Od roku 1805 začala fungovať Veľká rada kantónu St. Gallen, ktorá odsúdila likvidáciu kláštorného majetku a de facto opátstva samotného. Posledný opát Pankraz Vorster sa pokúsil predostrieť túto záležitosť v roku 1814 na kongrese vo Viedni, no zbytočne. Opátsky kostol sa zmenil na hlavný kostol kantónu, od roku 1824 sa stal diecéznou katedrálou a toto meno nesie dodnes. Nová vláda si však bola vedomá nesmiernej kultúrnej hodnoty kláštorného archívu a knižnice, a preto ich správou poverila zostávajúcich skúsených členov zaniknutého kláštora. Napriek všetkému sa zachovala pozoruhodná kontinuita. Komnaty, kedysi obývané opátom, sú dnes sídlom biskupa St. Gallenu, Nový palác – niekdajšie sídlo kniežata, opáta vo funkcii územného správcu, dnes slúži kantonálnej vláde a veľká sála – navrhnutá, aby reprezentovala kniežací majestát – dnes slúži kantonálnemu parlamentu. (Obr. 4)

Obr. 3 Sv. Gallus a sv. Othmar, pieskovcové sochy dvoch zakladateľov opátstva na vstupnej severnej fasáde katedrály, autor Johann Christian Wenzinger, 1756. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

Obr. 4 Pohľad na opátstvo v St. Gallen, akvatinta, autor Johann Baptist Isenring: 1834. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

Stavebno-historický vývoj opátstva

Hrob sv. Galla bol po stáročia pevným kľúčovým prvkom pre celú výstavbu kláštorného areálu, a to až po obdobie baroka. V 17. a 18. storočí sa stalo opátstvo zároveň sídlom kniežacej rezidencie a bolo stavebne rozšírené o obytné krídla. Zaujímavosťou je, že nádvorie vďaka za svoju dnes tak obdivovanú geometrickú pôsobivosť prácam vykonaným až po rozpustení kláštora, teda na začiatku 19. storočia. V rámci opátstva možno rozpoznať takmer všetky dôležité architektonické slohy: raný stredovek s karolínskymi hlavicami v lapidáriu, gotiku v chóre Kostola sv. Vavrínca a vo zvyškoch starého kláštora v dnešnom lapidáriu, renesanciu na reliéfoch Karlovej brány, barok a rokoko v pôdorysnej dispozícii, veľkolepej katedrále, knižnici a Novom paláci a nakoniec neoslohy v úpravách areálu v 19. storočí.

Podľa životopisov sv. Galla, pustovník, ktorú postavil pre seba a svojich spoločníkov, obsahovala malý kostol (oratórium), spoločný dom (domus) a individuálne priestory na spanie (mansiuunculae⁵) pre eremitov. Stavby boli drevené, trámové, vrátane kostolíka, ktorý mal pravdepodobne kamenný murovaný základ. Nachádzali sa v ňom tri oltáre, zasvätené podľa všetkého svätcom, ktorých relikvie sv. Gallus doniesol – hlavný oltár Márii Matke Božej a dva vedľajšie sv. Móriovi⁶ a sv. Desideriovi⁷. Za hlavným oltárom sa neskôr nachádzal hrob sv. Galla, ktorý zomrel okolo roku 640 a čoskoro bol kanonizovaný. Osídlenie lokality si svoju archaickú štruktúru zachovalo s určitou až do roku 720, kedy tu sv. Othmar zaviedol kláštorný spôsob života a po roku 747 ho prispôbil reguli sv. Benedikta. To si vyžadovalo vybudovanie riadneho kláštora, ktorý by nahradil samostatné obydlia mníchov a umožnil im fungovať ako komunita. Sv. Othmar postavil kamenný kostol, ktorý mal už vtedy s najväčšou pravdepodobnosťou aj kryptu. Hrebeň jeho škridľovej strechy bol viac ako 40 stôp nad zemou.⁸ Predpokladá sa, že ďalšia stavba kláštorného celku – Kaplnka sv. Petra, situovaná na cintoríne mníchov východne od kláštorného kostola, bola taktiež vybudovaná počas Othmarovho života, no neskôr v roku 1666 ju zbúrali. V prameňoch sa spomína už v roku 830 a neskôr v roku 912 ako miesto posledného odpočinku mnícha sv. Notkera.

Opátstvo sa sotva po storočí vďaka nesmiernemu prílevu mníchov a expandujúcim majetkom tak rozrástlo, že si nutne vyžiadalo prestavbu. Práve počas prípravných prác na ňu okolo roku 820 vznikol slávny Plán opátstva v St. Gallen. Po roku 830 napredovala výstavba monumentálneho kláštorného karolínskeho kostola, zasväteného sv. Gallovi, pod vedením opáta Gozberta. Bola to trojlodová bazilika,⁹ už vtedy široká ako dnešný kostol. Západná aj východná fasáda bola rovná, chór¹⁰ v porovnaní s dnešným kratší. Lode oddeľovali medzi-lodové arkády. Podzemné chodby pozdĺž bočných stien baziliky umožňovali laickým veriacim navštíviť kryptu sv. Galla pod hlavným oltárom. Pred západnou fasádou baziliky bol dvojpodlažný portikus¹¹, známy vďaka jeho streche ako „Helmhaus“. Portikus poskytoval prístup do kláštorného kostola aj do západne situovaného Kostola sv. Othmara z roku 867. Po maďarskej invázii v roku 926 a veľkom požiari v roku 937 bolo opátstvo značne poškodené. Opát Anno preto inicioval veľké opevňovacie práce kláštorného areálu a prácu po ňom zavŕšil opát Notker. Okolo opátstva vzniklo zároveň niekoľko kaplniek, no dosiaľ sa ich nepodarilo presne lokalizovať. Poznáme však ich zasvätenie: Kaplnka sv. Hrobu, Kaplnka sv. Jána s pustovňou, Kaplnka sv. Kataríny s hrobom neskôr kanonizovaného mnícha Tuotila a najmä

Obr. 6 Monumentálna dvojvežová fasáda na východnom konci katedrály, postavená v roku 1766 podľa návrhu Johanna Michaela Fischera. Foto: archív autorky.

Obr. 5 Lapidárium, baroková pivnica západného (knižničného) krídla. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

Kaplnka sv. Kríža a sv. Galla na mieste, kde svätec podľa legendy zamotaný do kríkov zakopal.

Po požiari v roku 1215 bola vybudovaná veľká katedrálková veža v severovýchodnom rohu chóru, na ktorú sa dokonca opátovi Ulrichovi VI. podarilo získať podporu obyvateľov mesta. Monumentálna veža prežila množstvo požiarov a vždy dostala iný tvar. Najstaršie obrazové záznamy ju znázorňujú ako vysokú gotickú hrotitú vežu, v 16. storočí je popisovaná ako nízka pyramidálna veža s kružbovým parapetom po obvode a konečne v roku 1709 ako barokový oktogón s cibulovou strechou. Nakoniec však v roku 1761 musela ustúpiť monumentálnemu barokovému dvojvežovému priečeliu kostola. Požiare mesta v rokoch 1314 a 1418 neobišli ani opátstvo, ktoré však následne opravili so zachovaním pôvodnej štruktúry. Zatiaľ čo karolínske trojlodie sa v podstate zachovalo až do barokovej prestavby, požiar v roku 1418 viedol k zrúteniu chóru, ktorý nahradil neskorogotický halový priestor so sieťovou klenbou. Po kratšom pozastavení prác sa vďaka opátovi Ulrichovi Röschovi podarilo stavbu rýchlo dokončiť. Ako stavebníci sa na chóre podieľali Heinrich Griffenberg z Konstanz a Konrad Schradi zo St. Gallen. Nový chór konsekrovali v roku 1483. Stopy karolínskej stavby boli pochované v základoch, napr. hlavice arkádových pilierov, objavené počas archeologických výskumov vysekali a v súčasnosti sú vystavené v expozícii lapidária. (Obr. 5) Spodné vrstvy obvodových múrov boli použité v základoch nového chóru. Na jeho výzdobu opátstvo povolalo mnoho významných maliarov fresiek, kameňárov a sochárov, ktorých mená sú vďaka archívnym dokumentom dobre doložené.

Opát Ulrich sa taktiež zaslúžil o vybudovanie novej neskorogotickej kláštornej budovy a ďalších sakrálnych stavieb v okolí St. Gallen. Opát Bernhard Müller prestaval Kostol sv. Othmara v rokoch 1623–1628 podľa konceptu majstra staviteľa Petra Andreota z Rovereda. Krypta sv. Othmara zostala zachovaná, no vyššie spomínaný „Helmhaus“ bol zbúraný. Na jeho mieste tak bolo možné predĺžiť Kostol sv. Galla o dve arkádové chodby smerom na východ. Došlo tak k spojeniu kostolov dvoch zakladajúcich svätcov opátstva sv. Galla a sv. Othmara, ktoré oddeľovala už len ich spoločná štítová stena. Na rozdiel od bazilikálnej dispozície Kostola sv. Galla, Kos-

tol sv. Othmara bol halovým priestorom.¹² V tomto období vznikol aj hlavný oltár, vytvorený renomovanými rezbármi a tabuľovými maliarmi pracujúcimi pre opátstvo.¹³ V rokoch 1661–1671 opát Gallus Starší rozšíril reprezentačné komnaty postavené opátom Diethelmom v 16. storočí. Rozsiahla prestavba nazývaná aj „Nový dvor“ je zachytená na perokresbe Johanna Melchiora Füssliho. Prezentuje nádvorie kláštorného areálu tak, ako ho videli návštevníci po príchode z mesta bránou v jeho opevnení. Keďže na kresbe má už veža kláštorného kostola oktogonálnu lucernu a cibulovú strechu, je zrejmé, že zobrazenie vzniklo krátko po roku 1709. V centre sa teda rozprestiera hlavné kláštorné nádvorie s fontánou z roku 1683, ktorá sa na tomto mieste zachovala dodnes. (Obr. 5) Na ľavom okraji možno rozoznať vínnu tavernu s dvojicou arkádových oblúkov, vysoký dom je v skutočnosti tzv. Starý palác, pričom Nový dvor siahal odtiaľto až po sídlo opáta Diethelma – vyšší dom s náročnou vežičkou, ktorý susedí s neskorogotickým polygonálnym chórom kláštorného kostola s vysokými kružbovými oknami. Ďalej tu vidieť spomínanú kostolnú vežu a celý rad stavieb uzatvára napravo nižšia budova – stajne. Vďaka zachovanému precíznemu plániku s popisom, ktorý vytvoril santgallenský mních Gabriel Hecht, poznáme aj ostatné objekty areálu v tom-

Obr. 7 Pohľad na klenbu v interiéri katedrály smerom na východ, sochárska, štukatárska a maliarska výzdoba Johann Christian Wenzinger, bratia Giglovci a Josef Wannenmacher, 2. polovica 18. storočia. Foto: archív autorky.

Obr. 8 Pohľad na nádvorie opátstva, zľava: Kaplnka Strážnych anjelov (tzv. Detská kaplnka), Zbrojnica (severná krídla) a Nový palác. Foto: archív autorky.

to období, z ktorých možno spomenúť aspoň niektoré: kláštorný Kostol sv. Galla so sakristiou a vežou, štvorica kaplniek – sv. Petra, sv. Kataríny, sv. Galla a sv. Othmara, kostolné nádvorie, záhrada konventu a. i.¹⁴ Okrem toho areál dopĺňalo množstvo utilitárnych hospodárskych objektov – kuchyňa konventu, obydlia pre služobníctvo, pekáreň, sýpka, kováčska dielňa, holič, kočiarna a stajne, vína taverna, dielne, mäsiar či práčovňa.

Najzásadnejším obdobím pre dnešnú stavebnú podobu opátstva bolo 18. storočie. Politické a náboženské konflikty v regióne vyústili do Toggenburgskej vojny alebo inak tzv. Druhej vojny pri Villmergene (1712–1718).¹⁵ Opät a mnísi odišli do exilu a vojská z Bernu a Zürichu obsadili kláštor a poškodili ho. Rehoľníci sa vrátili až po podpísaní mieru v Badene v roku 1718. Opátstvo sa čoskoro zotavilo a obnovovalo svoje zničené majetky. Po roku 1720 vznikli prvé plány na obnovu jednotlivých stavieb, no s prácami sa začalo až po roku 1755 za kniežaťa – opáta Cölestina Guggera von Staudach. Stavebná činnosť samozrejme začala veľkolepou prestavbou kláštorného kostola podľa projektu Petra Thumbu, pričom bola schválená podoba kostola s loďou a centrálnym kruhovým priestorom. Na výzdobe interiéru sa v prevažnej miere podieľali sochár Johann Christian Wenzinger a maliar Josef Wannemacher. Práce boli kompletne ukončené v roku 1767 vrátane veľkolepej dvojvežovej fasády a vnútornej výzdoby. (Obr. 6, 7) V rokoch 1764–1766 dal tiež opät Cölestin postaviť centrálnu (kruhový) kaplnku zasvätenú Strážnym anjelom. Mala pôsobivú štukovú a maliarsku výzdobu, no, žiaľ, v roku 1808 ju zbúrali. V roku 1762 sa začalo s dlho plánovanou stavbou Nového paláca, dnes slúžiaceho ako vládna budova. Zatiaľ čo autor stavby Ferdinand Beer ukončil práce na jej exteriéri za dva roky, výzdoba interiéru napredovala pomaly. Josef Anton Pullacher ukončil výzdobu hlavnej sály až v rokoch 1786–87.

Kláštorné nádvorie získalo svoju dnešnú impozantnú uzavretú podobu až po sekularizácii opátstva v 19. storočí. Zatiaľ čo kostol, južné a východné krídlo areálu už mali svoju konečnú podobu, severná časť komplexu stále pozostávala zo samostatných, v niektorých

případoch ešte stredovekých stavieb, stojacich pred opevnením opátstva. Bola medzi nimi aj stará vína taverna, stajne a tzv. Dom bratov. Po asanovaní spomenutej Kaplnky Strážnych anjelov a časti kláštorného opevnenia v roku 1808 sa otvoril z kláštorného dvora pohľad do mesta, neskôr po demolácii ďalšej časti deliacej fortifikácie v roku 1828 vznikol druhý. V roku 1831 sa začalo s plánmi na stavbu krátkeho severného krídla napájajúceho sa na vládnu budovu. Felix Wilhelm Kubly predložil návrh s dôrazom na jednotnosť nádvorí, pričom v ňom aplikoval neorenesančný sloh čerpajúci z toskánskej architektúry, ktorý v tom čase využívali významní mníchovskí architekti Leo von Klenze a Friedrich Gärtner. V tomto duchu bola podľa Kublyho plánov postavená zbrojnica, ako protiváha nádvorí, dodržiujúc dĺžku, počet poschodí aj úpravu fasád ostatných krídel kláštorného celku. (Obr. 8) Na jej vyváženie boli na druhej strane do nádvorí ústiacej Marktasse postavené katolícka škola a nová Kaplnka Strážnych anjelov, tzv. Detská kaplnka. (Obr. 9) Nádvorie tak nadobudlo svoju definitívnu podobu, ako ju poznáme dnes. Neskôr prešiel veľkou neorenesančnou obnovou Nový palác v roku 1881, s vytvorením priestorov pre potreby parlamentu, pričom však zanikla jeho pôvodná neskorobaroková výzdoba. V rokoch 1976–79 bola zrealizovaná nerušivá obnova zbrojnice jej miernym predĺžením smerom na sever, s obnovou fasád a modernizáciou interiéru, pričom nenarušila historický výraz nádvorí. V súčasnosti slúži zasadaniu regionálneho súdu a kantonálnemu a opátskemu archívu. Fasády krídel lemujúcich nádvorie boli reštaurované v roku 1987, dvojvežové priečelie a exteriér katedrály v rokoch 2001 až 2003.

Súčasťou obnov opátstva boli aj nedávne archeologické výskumy. Nadviazali na výskumy katedrály v rokoch 1961–1964 a Kostola sv. Vavrinca v rokoch 1967 a 1976. Jedným z posledných významných archeologických nálezov kláštorného nádvorí, ktoré pravdepodobne počas celého stredoveku slúžilo ako cintorín, bol veľký pieskocový sarkofág s vekom datovaný do 7. storočia, teda do doby vzniku pustovne sv. Galla.

Obr. 10 Írsky evanjeliár zo St. Gallen, okolo 750, zbierka manuskriptov opátskej knižnice St. Gallen. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

Dnes je umiestnený v Múzeu histórie a etnológie v St. Gallen. Kostra vo vnútri, merajúca 178 cm, patrí takmer sedemdesiatročnému, vysokopostavenému mužovi. Vnútro sarkofágu bolo hladko opracované a veko vytesané z jediného kusa pieskovca.

Kláštorná knižnica a zbierka rukopisov

Santgallenská kláštorná knižnica je najstaršou knižnicou vo Švajčiarsku a jednou z najväčších a najstarších kláštorných knižníc na svete. Od roku 1805 funguje pod záštitou Katolíckej komunity kantónu St. Gallen. Zastáva úlohu modernej akademickej knižnice a je jedným z popredných švajčiarskych múzeí. Ročne navštívi jej barokovú sieň a dočasné výstavy okolo 100 000 návštevníkov. Súčasťou knižničného fondu je aj vzácna zbierka rukopisov, ktorá obsahuje viac ako 2 000 diel, pričom najmenej 400 z nich bolo napísaných pred rokom 1000. Tento fakt z nej robí najväčšiu zbierku svojho druhu vo Švajčiarsku a jednu z najvýznamnejších rukopisných knižníc na svete.

St. Gallen malo vlastné skriptorium už okolo roku 760 a z tohto obdobia pochádzajú aj najstaršie dokumenty. Je tu tiež viacero starších manuskriptov, väčšinou vo fragmentoch, ktoré sa sem dostali z iných kútov sveta, vrátane 110 fragmentárnych strán najstaršej zachovanej kópie Vulgaty, Biblie preloženej sv. Hieronymom, fragmentu rímskej kópie Vergílovej Aeneidy, datovanej okolo roku 400, alebo kolekcie írskych rukopisov zo 7. až 9. storočia. Práve táto zbierka 15 manuskriptov je najväčšou v rámci kontinentálnej Európy. Dokonca najstarší knižničný katalóg, skompletizovaný v polovici 9. storočia, má pre írsky rukopis samostatné označenie: „*Libri scottice scripti*“. Evanjeliár zo St. Gallen, napísaný okolo roku 750 v Írsku alebo v írskom štýle v jednom z kláštorov na európskom kontinente, je jedným z najkrajších príkladov írskych iluminácií. Text štyroch evanjelií, ktorý je hybridnou kompiláciou rôznych latinských prekladov, zdobí 12 celostranových iluminácií. (Obr. 10)

Slávny Santgallenský plán vytvorili pravdepodobne v roku 819 v kláštore na ostrove Reichenau pre opáta Gozberta zo St. Gallen, ktorý o niekoľko rokov neskôr začal prestavovať kláštorne budovy. Zachoval sa vďaka tomu, že v 12. storočí bol na jeho rubnú stranu napísaný životopis sv. Martina a následne ho poskladali do malej knižky. Plán meria 112 × 77,5 cm a pozostáva z piatich kusov pergamenu zošitých k sebe. Dá sa mu pomerne ľahko porozumieť – zachytáva pôdorys rozľahlého kláštora, ktorý mal opátovi Gozbertovi pomôcť naprojektovať novostavbu kláštora v St. Gallen. Čiernou farbou napísané popisky vysvetľujú červenú lineárnu kresbu.

Do skupiny rukopisov, vytvorených priamo v santgallenskom skriptóriu, patria nádherné diela, ako napr. Folchartov žaltár z 9. storočia, Evangelium longum – Dlhá kniha evanjelií vytvorená okolo roku 894 a má názov podľa svojho nezvyčajného formátu. V zbierke je mnoho biblických rukopisov, ale aj historické či lin-

Obr. 9 Nádvorie opátstva, zľava: Starý Katolícky školský dom a Kaplnka Strážnych anjelov, obe stavby podľa návrhu architekta Wilhelma Kublyho, 1840–42. Foto: archív autorky.

gvistické rarity. 12 rukopisov od 9. po 11. storočie obsahuje jedny z najstarších medicínskych rozpráv na svete. V zbierke je aj predpokladaný najstarší synonymický slovník nemeckého jazyka, vytvorený okolo roku 790, s najstaršou nemeckou verziou modlitby Pána (Otčenáš). Ďalšou raritou je nemecký rukopis epickej básne Pieseň Niebelungov, vytvorený pravdepodobne v južnom Tirolsku po roku 1250. V kolekcii sa nachádzajú tiež hudobné rukopisy. Cantatorium Sangallense, napísaný okolo roku 925, je najstarším chválospevom s notovým zápisom na svete.

Spektrum vedomostí nazhromaždených mníchmi siahalo od kritického výkladu Biblie cez autorov neskorrej antiky a raného kresťanstva po poéziu a kroniky spísané mníchom Walahfridom Strabóm z Reichenau. Jeho životopisy santgallenských svätých sú majstrovskými dielami kaligrafie. Veľa textov sa používalo v slávnej kláštornej škole, ktorá vyučovala základy siedmich slobodných umení.¹⁶ Dôležitou časťou knižničného fondu sú aj kroniky opátstva, z ktorých najstaršiu na prelome 9. a 10. storočia začal písať mních Ratpert. Po krátkom období stagnácie a úpadku sa s písaním kroník a manuskriptov pokračovalo od roku 1430. Opátstvo získalo vynikajúcu reputáciu aj za hranicami Švajčiarska, a to aj vďaka kolekcii prvých tlačenej diel. Od roku 1633 mali mnísi vlastný knihtačiarsky obchod, no napriek tomu do 18. storočia pokračovala produkcia kaligrafických skvostov.

Od 9. storočia boli rukopisy uchovávané na ohňovzdornom podlaží pevnej veže, postavenej opäť Hartmutom v severnej časti opátskeho kostola. V rokoch 1551–53 opät Diethelm Blarer postavil priestranú dvojpodlažnú neskorogotickú budovu v južnej časti kostola. Bola priamym predchodcom barokovej siene, vybudovanej o dve storočia neskôr.

Baroková sieň knižnice

Na jednoduchej fasáde západného krídla nič okrem oblúkovito ukončených okien prvého a druhého podlažia nenasvedčuje tomu, že sa tu ukrýva jedna z najkrajších európskych knižníc. Na konci chodby prvého podlažia sa nachádzajú dvojkrídlové dvere, vedúce priamo

do knižnice. Dvojkřídlovú dvernú výplň s mätko pokrivenými kazetami vytvorili v roku 1765 dvaja neznámi stolárski tovariši, no rokokový rám flankovaný dvojicou stĺpov je dielom sochára Franza Antona Dirra z roku 1781. Kartuša nad prekladom portálu nesie grécky nápis, prvýkrát použitý v egyptskej knižnici v Memphise: *“Miesto, kde sa lieči duša”*. Do barokovej siene knižnice sa vchádza z boku, v skutočnosti z najtmavšieho a najhlbšieho kúta miestnosti, vďaka čomu sa zväčší efekt očarenia z nadobudnutého pohľadu. Ilúziu pohybu v priestore zdôrazňuje jemné pokrivenie bočných galérií. (Obr. 11) Sieň zaberá celú šírku stavby a prechádza jej dvoma podlažiami, s plochou valenou klenbou s výsečami, nesenou nenápadnými prístennými piliermi. Nič iné okrem klenby so širokými plochými lunetami nad záklenkami dvojsových okien tu zo samotnej architektúry nevidno. Steny sú eliminované exkluzívne navrhnutými knižnicami zo vzácneho dreva. Dizajnérom a architektom tohto majstrovského diela bol laický brat Gabriel Loser, predstavený drevospracujúcej dielne, skúsený stolár, intarzysta a autor komorných drevorezieb. Architektonicky priestor vyriešil v rokoch 1758–59 Peter Thumb, štukovú výzdobu bratia Giglovci, maľby na klenbe sú dielom Josefa Wannemachera a na úprave drevených častí sa pod vedením Losera podieľalo mnoho tovarišov a umelcov. Ukončenie všetkých prác na sieni je datované rokom 1768. Tunajšie knižnice sú samy osebe stenami, v teplom tóne orechového dreva, pričom všetky farby sa odrážajú v nádhernej ornamentálnej podlahe z rôznych druhov dreva. Štvorica veľkých hviezdíc ornamentálnej drevenej podlahy korešponduje s rozmernými maľbami na klenbe, pričom ich mäkké točité tvary ladia s krivkami klenbových orámovaní. Jedinou figurálnou zložkou výzdoby drevených knižnic je 20 anjelikov v nikách nad hlavicami pilastrov medzi oknami a na koncoch stien. Sú vysokí len niekoľko desiatok centimetrov a stoja na rozložitých ornamentálnych nepravidelných podstavčekoch. Hoci priamo nesúvisia s pôvodnou koncepciou výzdoby knižnice, hravou formou stelesňujú vedy, umenia a zručnosti. Okrem krytých vstupných dvier sa v sieni nachádza dvojica ďalších, južné vedú k schodisku a kabinetu rukopisov, severné ku krytému výťahu do depozitov kníh.

Akoby nehmotná klenba nesie štukovú a maliarsku výzdobu, ktorá viac-menej popiera jej samotné architektonické členenie. Ornamentálnej kompozícii klenby dominuje štvorica kvadrilubových malieb. Medzi nimi sú široké lunety (výseče), ktoré nesú veľké trojuholníkovité maľby. Rokoková štuková výzdoba vo virtuóznom prevedení bohato plasticky, takmer sochársky rámuje maľby. Uplatňujú sa v nej naturalistické motívy popínaveho lístia a gírland v kombinácii s rokajom. Jedinú figurálnu zložku predstavujú dva reliéfy kohútov nad skrinkami „T“ a „K“. Sú odkazom na meno autorov výzdoby Giggel, keďže v regionálnom nárečí sa tieto vtáky volajú Güggel. Pôvodná farebnosť štukovej výzdoby bola stlmená v roku 1869. Jasnozelená žiarivá farba na bielom pozadí, v kombinácii so svetlým drevom podľa

Obr. 11 Baroková sieň knižnice podľa návrhu brata Gabriela Losera, 1758–59. Foto: GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.

hy pôvodne bez voskovej úpravy, pravdepodobne dodávala sieni živiu atmosféru, ako ju poznáme dnes. Stropné maľby, vytvorené Josefom Wannemacherom, sú tak ako v katedrále v tlmenej farebnosti. Opäť tu použil techniku tempery na červenom podklade. Štvorica najväčších malieb vytvorená vo veľmi nízkej perspektíve ilustruje prvé štyri kresťanské koncily: v Nice (325)¹⁷, v Konštantinopole (381)¹⁸, v Efeze (431)¹⁹ a v Chalcedone (451)²⁰. Maľba Koncilu v Nicea nesie zároveň maliarovu signatúru a datovanie. Trojuholníkovité maľby v lunetách zobrazujú cirkevných otcov. Na východnej strane sú to teológovia východnej cirkvi – sv. Gregor z Nazianu, sv. Basil, sv. Athanasius a sv. Ján Chrysostom. Na západnej strane učiteľia západnej cirkvi sv. Gregor Veľký, sv. Ambróz, sv. Augustín a sv. Hieroným. Na južnom konci siene sú prepojené dvojicou menších trojuholníkových zobrazení benediktínskych učencov: ctihodný sv. Bede a sv. Anselm z Canterbury. Maliarsku výzdobu klenby dopĺňajú menšie oválne kartuše zobrazujúce v monochrómnom prevedení (buď len v odtieňoch šedej alebo hnedej farby) alegórie vied: teológiu, asketizmus, liturgiu, medicínu, geografiu, históriu a rétoriku. Ikonografický obsah maliarskej výzdoby klenby nad južnou rovnou stenou uzatvára obraz učiteľa s dvoma žiakmi nad výkladom Biblie, sprevádzaný latinským citátom z Jánovho Evanjelia 5, 39 *“Skúmate v Písme”*.

Nakoniec nemožno opomenúť praktické stránky jedinečného zariadenia knižnice. Čitateľ sa tu môže veľmi

rýchlo zorientovať vďaka veľkým kartušiam nad jednotlivými knižnicami, kde sú na modrom podklade napísané veľké písmená, a to dvojmo – dolu aj navrchu skrieniok. Ozdobné pilastre sú zavesené na pántoch a možno ich otvoriť. Potom odhalia vrchol knižničnej technológie 18. storočia – podrobný katalóg rozmiestnenia kníh na drevených doštičkách listového formátu. Každá nesie jeden knižný titul, pričom katalóg sa môže kedykoľvek obmieňať a rozširovať. Kto chcel čítať či študovať v knižnici, nemusel chodiť ďaleko. Drevom vykladané čelá knižnic medzi oknami sa môžu zmeniť na rozkladaciu dosku, resp. čítací pult s odkladacím priestorom, pričom priame denné svetlo z okien je dostatočné na čítanie.

Záver

Spletitá vyše 1200 rokov trvajúca história opátstva vo švajčiarskom St. Gallen predstavuje výnimočný fenomén v západokresťanskom svete. Napriek mnohým zmenám v stavebnej podobe kláštorného komplexu nestratil nič zo svojho genia loci. Jeho architektonická a umelecko-historická kvalita sa znásobuje neobyčajným kultúrno-historickým významom obsiahnutým v zbierkach jeho knižnice a archívov. Uchováva nesmierne lingvisticko-literárne hodnoty a poznatky, ktoré predstavovali a dodnes predstavujú duchovno-náučný prínos pre kresťanskú Európu. Je dôkazom, že benediktínska rehoľa si dôsledne plnila nielen svoje misijné evanjelizačné poslanie, ale zároveň uchovávala a pestovala vzdelanie vo všetkých vtedajších vedeckých oblastiach. Túto skutočnosť neohrozili ani sekularizačné či politické zmeny v krajine. Hoci v minulosti deliaci múr oddeľoval katolícke opátstvo od protestantského mesta, súčasné využitie komplexu opátstva, jeho navštevovanosť a pretrvanie kultúrno-edukačného poslania sú dôkazmi, že malo nadkonfesijný význam a právom mu patrí jeho miesto v zozname svetového kultúrneho dedičstva.

Bibliografia:

GRÜNENFELDER, J.: *The Abbey of St. Gallen – A Guide to the Cultural History*. Kunstverlag Josef Fink, Lindenberg im Allgäu, 2012.
CHMELINOVÁ, K.: *Miesto zázrakov. Premeny barokového oltára*. SNG, Bratislava 2005.
LIĐÁK, J. A KOL.: *Politické systémy (vývoj – stav – kontexty)*. Vydavateľstvo Ekonóm, Bratislava 2010.
LOSOS, L. – GAVENDA, M.: *Štukatérství*. Grada Publishing, Praha 2010.
RULÍŠEK, H.: *Slovník křesťanské ikonografie. Postavy atributy, symboly*. Vydavatelství Karmášek, 2006.
SYROVÝ, B.: *Architektura*. SNTL – Nakladatelství technické literatury, Praha 1972.

Poznámky

¹ Podľa tradície Kaplnka sv. Galla na nádvorí opátstva označuje miesto, kde sa to odohralo.
² Obdobie opátov: Gozbert (816–837), Grimald (841–72), Hartmut (872–883), Salomo (890–920), Ulrich I. (984–990).
³ Sv. Viburada – pustovníčka, ktorá žila vo svojej cele pri Kostole sv. Kríža, založenom opátom Salomonom. V roku 926 včas varovala

santgallenského opáta pred maďarským útokom, vďaka čomu mohli mnísi rýchlo presťahovať knižnicu a archív na bezpečné miesto. Počas plienenia opátstva maďarskými hordami bola Viburada zavraždená. Kanonizovali ju v roku 1047.

⁴ Švajčiarska konfederácia – parlamentná spolková republika; dnes ju tvorí 20 plnoprávných kantónov a šesť polokantónov. Kantóny sú členské štáty Švajčiarskej konfederácie.

⁵ Z lat. 6.–10. storočie, v kresťanskom prostredí, malý dom, obydlie.

⁶ Sv. Móric (Sain-Maurice) – (*? – † 297 v Agaune, Švajčiarsko), rímsky dôstojník a vodca légie, ktorá pozostávala prevažne z kresťanov. Spolu so svojimi legionármi zomrel mučeníckou smrťou, keď odmietol bojovať v Galii s kresťanmi a zúčastňovať sa pohanských obetí.

⁷ Sv. Desiderius – (*? – † asi 606 neďaleko Lyonu, Francúzsko), biskup a mučeník.

⁸ Stopa – dĺžková miera, predstavuje 0,3048 m.

⁹ Bazilika – v tomto prípade typ kresťanského kostola s tromi alebo viacerými loďami, pričom prostredná loď je najvyššia a najširšia. V prevyšenej časti strednej lode sú okná umožňujúce jej priame osvetlenie (tzv. bazilikálne osvetlenie). Jednotlivé lode baziliky oddeľujú medzilodové (oblúkové) arkády so stĺpmi alebo piliermi.

¹⁰ Chór – pôvodne v kresťanskom chráme miesto vyhradené pre spievajúcich kňazov, neskôr aj pre oltár umiestnený vo svätyni (kňazišti či apside). Už v ranokresťanských chrámoch sa začal chór so svätyniou zlučovať a zároveň oddeľovať od lode. Spoločne sa ako východná časť lode od jej zvyšku odčlenili, a to tzv. triumfálnym oblúkom a celkovým vyvýšením priestoru. S narastajúcim počtom kňazov sa chór postupne zväčšoval a predžoval, najmä v gotike ho po obvode doplnila ochodza a veniec kaplniek. Chór tak predstavoval samostatnú architektonicky zvýraznenú časť kostola.

¹¹ Portikus – stĺpová chodba alebo predsieň, ktorá tvorí kryt pred hlavným vstupom do budovy.

¹² Hala – v tomto prípade kostol s rovnako vysokými loďami.

¹³ Stolár Hans Jörg Dörig z Wil, drevorezbár Hans Schenck z Konstanz, maliar tabuľových malieb Dietrich Meuss z Feldkirchu.

¹⁴ Plánik ďalej identifikuje objekty: refektár a tri dormitória (spálne), nemocnica a školy, knižnica, archívy, lekáreň, zbrojnica, brána sv. Karola, kniežacia záhrada, dom a škola pre dievčatá (služky), študovne pre bratov, obydlie pre profesorov, „ambulancia“ lekára, nádvorie s fontánou, záhrada oddychu, kamenná Rybia fontána či tzv. fontána s bazénikom (nádržou).

¹⁵ Toggenburská vojna, inak aj Druhá vojna pri Villmergene – vojnový konflikt medzi katolíckymi a protestantskými kantónmi, v ktorom uspeli protestanti.

¹⁶ *Sedem slobodných umení*. Trivium: gramatika, rétorika a dialektika a quadrivium: aritmetika, geometria, hudba a astronómia.

¹⁷ Koncil v Nice zvolal v roku 325 cisár Konštantín Veľký vo svojom letnom paláci pozvaním všetkých biskupov na prvú kresťanskú synodu vôbec.

¹⁸ Prvý Koncil v Konštantinopole v roku 381 zvolal cisár Theodosius I. s túžbou ujednotiť rozdielne učenia o Božskom pôvode Ducha Svätého.

¹⁹ Cisár Theodosius II. zvolal Koncil v Efeze v roku 431 na objasnenie aspektu Panny Márie v božskom pôvode Ježiša.

²⁰ Koncil v Chalcedone zvolal v roku 451 cisár Marcián kvôli zjednoteniu teologických názorov o pôvode Krista.

Autorka

Mária Vdovičíková, Mgr., 1984. Vyštudovala odbor Veda o výtvarnom umení na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti pracuje na Krajskom pamiatkovom úrade v Trenčíne a venuje sa hnutelným kultúrnym pamiatkam a sakrálnej architektúre.

Resumé

Príspevok ponúka pohľad do histórie niekdajšieho opátstva v švajčiarskom St. Gallen a zároveň ho predstavuje ako žijúcu lokalitu svetového kultúrneho dedičstva UNESCO, otvorenú pre verejnosť. Venuje sa stavebnému a umelecko – historickému vývoju opátскеho areálu, pričom sa zameriava na jeho dva najdôležitejšie monumenty – katedrálu a knižnicu. Práve architektúra katedrály a 1200-ročná kontinuita fungovania knižnice s jej zvlášť cennými zbierkami rukopisov zohrali kľúčovú úlohu pri zápise santgallenského opátstva do zoznamu pamiatok UNESCO.

TRENČÍN

S FINANČNOU PODPOROU
MINISTERSTVA KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

TRENČIANSKY
SAMOSPRÁVNÝ
K • R • A • J

Tnos
V TRENČÍNE

T-VIA o.z.

VEREJNÁ
KNIŽNICA
MICHALA
REŠETKU
V TRENČÍNE

BENARIK

KONŠTRUKTA
INDUSTRY

Vyveska.sk

www.parcela.sk
katalóg, prevody projektov, pozemkové

OLD HEROLD

ERA ET ARS

SKALKA
PŮTNÍKÉ MÍSTO